

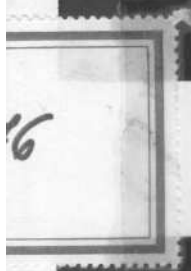
TEREZÍNSKÉ

ČÍSLO
ROK

14
1985

LISTY

■ Памятник Терезини ■ Gedenkstätte Theresienstadt ■ Monument Terezín ■ Memoriál Terezín

ZASLOUŽILÝ UMĚLEC JOSEF LIESLER

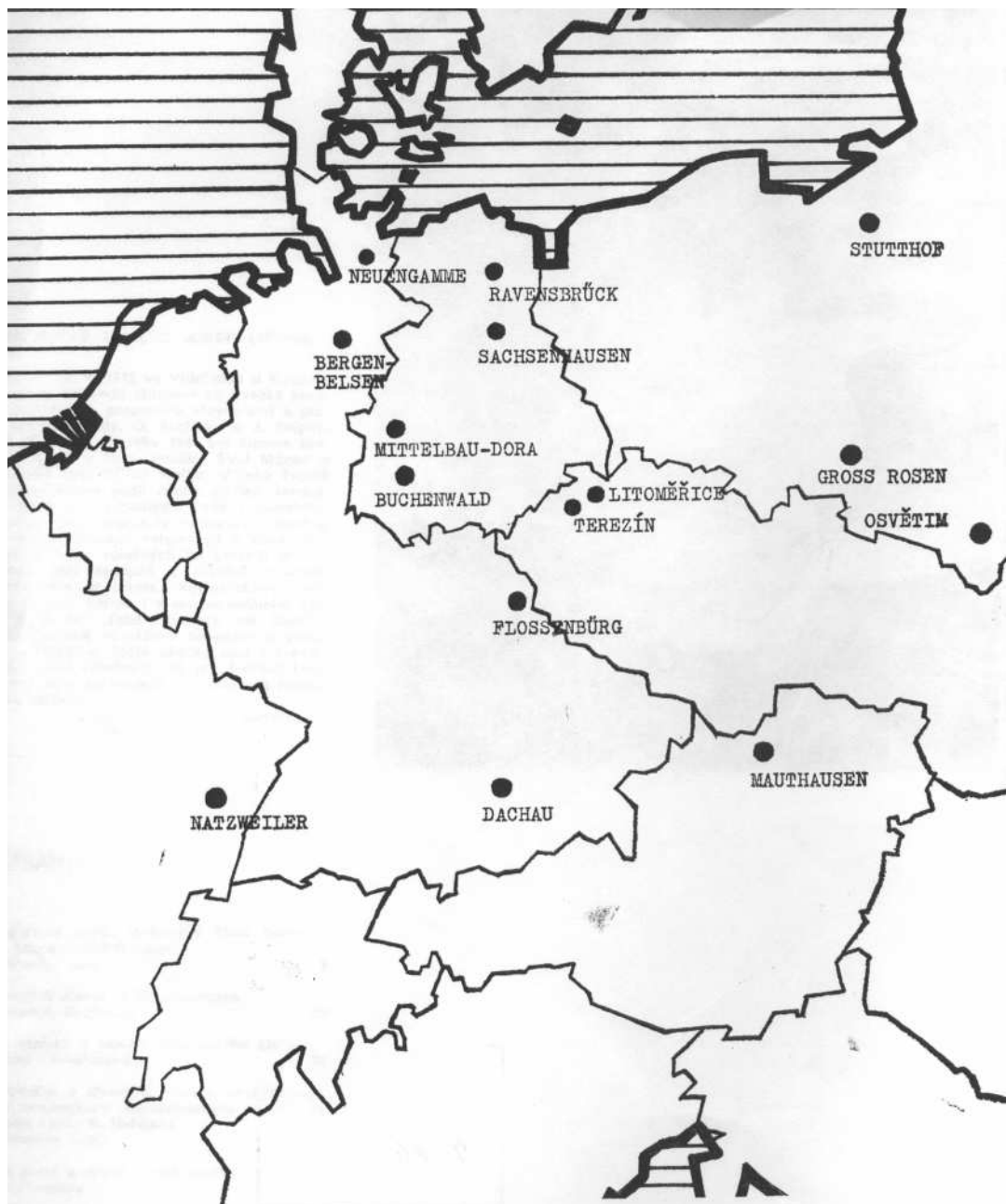
narozen 19. 9. 1912 ve Vidolících u Kadaně. V letech 1934–39 studoval na Vysoké škole architektury a pozemního stavitelství u profesorů C. Boudy, O. Blažička a J. Sejpy. Od roku 1939 do roku 1941 byl členem skupiny Sedm v říjnu, později SVU Mánes a od roku 1946 SČUG Hallar. V jeho tvorbě zaujímá stejný podíl malba, grafika, kresba, ilustrace a v neposlední řadě i známková tvorba. Jako příslušník nejmladší výtvarné generace vystoupil veřejně již v době okupace a hrůzy válečných let převedl do výtvarné řeči symbolů a příměrů vlastním uměleckým projevem. Retrospektivy této tvorby jsou patrné i v monumentálním cyklu z 60. let „Tobě navzdory, mé století“, aktualizované neustálým nebezpečím válečného konfliktu. Naše ukázky jsou z kresbeného cyklu válečných let, jež doplňují Lieslerovo dílo zastoupené ve sbírkách Památníku Terezín.

J. Kumstátová

OBSAH:

Deportace vězňů terezínské Malé pevnosti do koncentračních táborů (Jaroslav Joza)	3
Heinrich Jöckel ve Skrochovicích (Andělín Grobelný)	20
Ze zápisků a pamětí terezínského čísla (Irma Lauscherová)	38
Recitační a divadelní činnost českých vězňů terezínského koncentračního tábora ve světle sbírky K. Heřmana (Miroslav Kryl)	56
Na první a druhé straně obálky kresby Josefa Lieslera	

Koncentrační tábory, do nichž byli posíláni vězňové z terezínské Malé pevnosti

DEPORTACE VĚZŇŮ TEREZÍNSKÉ MALÉ PEVNOSTI DO KONCENTRAČNÍCH TÁBORŮ

JAROSLAV JOZA

Rídící úřadovna gestapa v Praze zřídila v červnu 1940 v terezínské Malé pevnosti svou policejní věznicí. Do ní posílalo pražské gestapo a jemu podřízené venkovské služebny¹⁾ zatčené osoby. Vězňové sem přicházeli většinou po skončení výslechů a v Malé pevnosti čekali na transport do některého z nacistických koncentračních táborů nebo na odeslání před nacistické soudy. Byla tedy Malá pevnost průchozím zařízením, kde vězňové nezůstávali většinou dlouho, ale byli odtud deportováni dále.²⁾ V našem článku se budeme zabývat jen částí vězňů Malé pevnosti, a to těmi, kteří byli z Terezína posláni do některého z koncentračních táborů. Budeme se opírat o údaje v rekonstruované kartotéce vězňů terezínské Malé pevnosti.³⁾

V terezínské Malé pevnosti byli od června 1940 věznění muži a teprve o dva roky později, v červnu 1942, sem byly deportovány první ženy. Od června 1942 až do osvobození byli v Malé pevnosti věznění muži i ženy. Počet vězněných žen byl však i v této době podstatně nižší než počet vězněných mužů. Koncentrační tábory, kam byli z Terezína posláni muži, nebyly totožné s těmi, kam odcházely ženy. Proto budeme v naší studii sledovat odděleně transporty mužů a žen. Nejprve se budeme zabývat vězněnými muži, kteří, jak jsme již uvedli, tvořili většinu osob vězněných v Malé pevnosti.

V rekonstruované vězeňské kartotéce Malé pevnosti Terezín se nám podařilo shromáždit údaje (někdy ovšem velmi neúplné) o 18 000 vězněných mužích.⁴⁾ U téměř tisíce z nich máme záznam o dvojnásobném věznění v Malé pevnosti a menší počet vězněných prošel Malou pevností během okupace dokonce třikrát. Odhadujeme, že se nám v rekonstruované kartotéce podařilo podchytnout (i když mnohy neúplně) asi 70 % všech bývalých vězňů Malé pevnosti.

Abychom mohli posoudit podíl jednotlivých koncentračních táborů na perzekuci vězňů, kteří tam byli deportováni z Malé pevnosti, musíme se nejprve zmínit o dalších skupinách vězňů, o těch, u nichž nemáme doloženo odeslání do koncentračního tábora.

U značného počtu vězněných mužů nevíme bohužel, jak jejich věznění v Malé pevnosti skončilo. Máme v kartotéce údaj o jejich věznění (někdy s přesným datem příchodu do Terezína, jindy jen s přibližným určením doby věznění), ale nedovedeme zatím zodpovědět otázku, zda byli z Malé pevnosti propuštěni, odesláni do některého dalšího nacistického zařízení nebo zda dokonce byli v Malé pevnosti umučeni. Údaj o ukončení věznění v Malé pevnosti nám chybí u 1 065 vězněných mužů.

V naší kartotéce máme tedy záznamy o více než 16 900 mužích, u nichž se nám podařilo zjistit ukončení věznění v Malé pevnosti (nikoliv však vždy ukončení věznění v koncentračním táboře nebo káznici, kam byli z Malé pevnosti deportováni). Poměrně značný počet těchto vězňů se dožil v Terezíně osvobození. V naší kartotéce máme toto ukončení uvedeno u 3 121 vězněných mužů.⁵⁾ Někteří z osvobozených mužů zemřeli na následky útrap krátce po návratu z Terezína. Pokud se nám podařilo tyto případy zjistit, zařadili jsme je mezi zemřelé v Malé pevnosti. Vzhledem k nám dostupné pramenné základně jsme mohli podchytnout jen část těchto úmrtí, a proto v uvedeném počtu osvobozených jsou i někteří vězňové, kteří zemřeli těsně po osvobození.

Další, a to velmi početnou skupinou vězňů byli ti, kteří byli — většinou po několika týdnech věznění — z Malé pevnosti propuštěni. Budeme mluvit dále o tom, že propuštění z nacistických koncentračních táborů bylo skutečně výjimečným jevem. Ani z káznic nebyli většinou vězňové po odpykání soudem stanoveného trestu propouštěni. Soudní orgány je předávaly gestapu a to posílalo jejich převážnou část do některého z koncentračních táborů. Naproti tomu bylo z Malé pevnosti dle našich — do značné míry neúplných záznamů — propuštěno 3 074 vězněných mužů. Tento vysoký počet propuštěných byl dán především tím, že do Malé pevnosti posílaly služebny gestapa vedle politických vězňů také ty zatčené, kteří se dopustili závažnějších přestupků proti nacistickým pracovním předpisům (sem by patřilo především nenastoupení na nucené pracovní nasazení, útěk z pracovního nasazení v říši, neplnění pracovních úkolů, drobné sabotáže apod.). Malá pevnost plnila tedy do určité míry i funkci pracovního tábora. Vězňové posláni do Malé pevnosti pro pracovní přestupky tvořili nejpočetnější skupinu propuštěných (menší část z těchto důvodů zatčených byla však z Terezína deportována do koncentračních táborů). Mezi propuštěnými byli však i někteří vězňové zatčení pro politické přestupky většinou drobnějšího rázu (poslech cizího rozhlasu, protinacistické výroky apod.). Propuštěni byli také studenti zatčení v akcích proti středoškolkům ve Slaném a na Kladně. Tragičtější byl případ roudnických studentů, z nichž sice byla také většina propuštěna, ale část deportována do koncentračních táborů. Třináct z těchto studentů bylo umučeno. Propuštěni byli také někteří vzdálenější příbuzní parašutisty Kubiše, kteří byli zatčeni v červnu 1942, a někteří další. Z těch, kteří přišli do Malé pevnosti po odpykání soudem stanoveného trestu, byla propuštěna jen asi jedna desetina.

Uvedli jsme již, že většina vězňů byla v Malé pevnosti vězněna jen poměrně krátkou dobu, několik týdnů nebo nejvýše několik měsíců. Přes krátkou dobu věznění našlo mnoho vězňů v Malé pevnosti smrt. Byli ubiti dozorcí, zastřeleni bez soudního rozsudku (na základě tzv. „Sonderbehandlung“) nebo zemřeli v důsledku hrozných životních podmínek, hladem, úplným vyčerpáním, infekčními chorobami apod. V naší rekonstruované kartotéce se nám podařilo jmenovitě podchytil úmrtí 1 615 vězněných mužů (ani v tomto případě nemáme zaznamenány všechny případy úmrtí).⁶⁾

Ostatní vězňové byli z terezínské Malé pevnosti deportováni do koncentračních táborů nebo před nacistické soudy.⁷⁾ Údaj o odeslání před nacistický soud máme u 3 997 vězňů Malé pevnosti.

Můžeme tedy nyní přikročit k té skupině vězňů, kterou se chceme zabývat v naší studii, k těm, jejichž cesta z Terezína vedla do některého z koncentračních táborů. Ani v této otázce nám prameny, které jsme měli k dispozici, nedovolují podat přesný obraz osudu vězňů Malé pevnosti, kteří byli deportováni do koncentračních táborů. Ale snad i neúplný přehled, který jsme schopni na základě rekonstruované kartotéky sestavit, nám ukáže výši podílu jednotlivých koncentračních táborů na věznění a případně i likvidaci bývalých vězňů Malé pevnosti. Při sledování údajů si však stále musíme uvědomovat, že námi uváděná čísla podchycují jen bývalé vězně Malé pevnosti, a to ještě zdaleka ne všechny.

Dle záznamů v rekonstruované kartotéce Malé pevnosti Terezín prošel jednotlivými koncentračními tábory tento počet vězňů, kteří před tím byli vězněni v Malé pevnosti:

Buchenwald	2 018	Gr. Rosen	101
Osvětim	1 308	Bergen-Belsan	89
Flossenbürg	1 145	Neuengamme	36
Mauthausen	833	Ravensbrück	26
Dachau	569	Natzweiler	8
Mittelbau (Dora)	171	Stutthof	2 ⁸⁾
Sachsenhausen	160		

Počet vězňů, který jsme uvedli u jednotlivých koncentračních táborů, neznamená, že do těchto táborů byl výše uvedený počet poslán přímo z Terezína. Většina z nich tam skutečně z Malé pevnosti přišla, ale někteří tam byli přesunuti z jiných koncentračních táborů (o přesunech mezi koncentračními tábory se zmíníme dále). Další skupina bývalých vězňů Malé pevnosti přišla do koncentračních táborů z káznic po odpykání trestu (tuto skupinu však máme vzhledem k naší pramenné základně podchycenu zvláště neúplně).

Tabulka vězňů mužů odeslaných přímo z Malé pevnosti do jednotlivých koncentračních táborů není příliš rozdílná, ale je dle našeho názoru nutné i ji na tomto místě uvést. Počet mužů deportovaných do jednotlivých koncentračních táborů z Malé pevnosti byl tento (ani v tomto případě nejde o počet úplný, ale o ty vězně, jejichž odeslání máme doloženo v kartotéce):

Buchenwald	1 533	Sachsenhausen	120
Osvětim	1 264	Gr. Rosen	92
Flossenbürg	1 046	Ravensbrück	9
Mauthausen	777	Neuengamme	2
Dachau	398		

V této naší tabulce není vůbec uveden koncentrační tábor Mittelbau (Dora), kde — jak je obecně známo — bylo vězněno mnoho Čechů. Do tohoto tábora (byl zpočátku pobočkou Buchenwaldu) nebyli vězňové z Malé pevnosti posíláni přímo, nýbrž přes jiné koncentrační tábory (většinou přes Buchenwald). Podobná byla i situace v případě koncentračního tábora Bergen-Belsen, kam byli koncem války přesunováni nemocní vězňové z různých koncentračních táborů. Také většina vězňů koncentračního tábora Neuengamme nešla přímo z Malé pevnosti, ale byla tam přemístěna odjinud.

Z obou výše uvedených tabulek vyplývá jasně závěr, že největší počet vězňů deportovaných v letech 1940—1945 z Malé pevnosti do koncentračních táborů prošel tábory Buchenwald, Osvětim, Flossenbürg, Mauthausen a Dachau.⁹⁾ Údaje o terezínských vězňích pak potvrzují skutečnost, že táborem, kde bylo vězněno nejvíce českých politických vězňů, byl Buchenwald.

Musíme si však zodpovědět otázku, zda podíl jednotlivých koncentračních táborů na perzekuci vězňů poslaných tam z Malé pevnosti zůstával po celou dobu okupace stejný, nebo zda se v průběhu let 1940—1945 měnil.

Je obecně známo, že poslední velký transport vězňů z Malé pevnosti Terezín do Osvětimi byl vypraven 23. dubna 1943. Až do této doby odcházely do Osvětimi silné transporty politických vězňů. Proto si v další tabulce ukážeme počet vězňů Malé pevnosti odesílaných do koncentračních táborů v letech 1940—1942 a v první třetině roku 1943.¹⁰⁾ Podle údajů v rekonstruované kartotéce odešel do koncentračních táborů v tomto údobí tento počet vězňů (uvádíme jen koncentrační tábory, kam odcházely větší transporty):

Osvětim	955	Dachau	113
Mauthausen	634	Buchenwald	108 ¹¹⁾
Flossenbürg	146		

Tento přehled je tedy podstatně odlišný od tabulky, která zachycovala počet vězňů odesílaných z Malé pevnosti do jednotlivých koncentračních táborů v době 1940—1945. Z čísel uvedených v našem přehledu vyplývá, že až do jara 1943 měl pro další perzekuci vězňů Malé pevnosti jen podružný význam Buchenwald a málo vězňů bylo depor-

továno i do Flossenbürgu. Drtivá většina vězňů Malé pevnosti, jimž gestapo určilo ochrannou vazbu v koncentračních táborech, odcházela do nejhorsích, skutečně vyhlazovacích táborů, do Osvětimi a do Mauthausenu.

Teprve v letních měsících r. 1943 se stal Buchenwald hlavním cílem transportů bývalých vězňů Malé pevnosti. Přicházeli tam jednak přímo z Terezína (největší transporty do Buchenwaldu byly z Malé pevnosti vypraveny v červenci a srpnu 1943), jednak byli do Buchenwaldu přesunuti z Osvětimi. K vysvětlení tohoto — dle našich materiálů největšího přesunu mezi koncentračními tábory — se vrátíme v dalším textu. V červenci a srpnu 1943 přišlo do Buchenwaldu 1 048 vězňů, kteří byli dříve vězněni v Malé pevnosti a o nichž se zachovaly v naší kartotéce záznamy. Mezi odesílanými z Malé pevnosti bylo mnoho dělníků z plzeňské škodovky, kteří pak byli v době věznění v Buchenwaldu nasazeni ve zbrojní výrobě v továrně Gustloffwerke. Projevila se také potřeba pracovních sil v nově budované podzemní továrně Dora, kam byli někteří vězňové z Buchenwaldu přesunováni. Transporty do Buchenwaldu pokračovaly z Terezína i na podzim r. 1943 i v r. 1944, ale byly již podstatně slabší. S masovými transporty v červenci a srpnu 1943 je již nelze vůbec srovnávat. Na sklonku roku 1944 pak počet vězňů odesílaných do Buchenwaldu silně klesal a v r. 1945 odcházeli do Buchenwaldu již jen jednotlivci.

Vzhledem k dopravním potížím zůstávali někteří vězňové poslani do Malé pevnosti v Terezíně až do osvobození. Do Terezína však přicházely transporty ze služben gestapa až prakticky do posledních dnů okupace. Malá pevnost byla na sklonku roku 1944 a v r. 1945 hrozně přeplněna a její kapacita nestačila na stále rostoucí počet vězňů. Proto bylo nutno i na konci r. 1944 a v r. 1945 deportovat alespoň část vězňů z Terezína do koncentračních táborů. Cílem většiny transportů mužů poslaných z Malé pevnosti do koncentračních táborů se stal v této době Flossenbürg. Od září 1944 do konce r. 1944 bylo tam dle neúplných údajů v naší kartotéce posláno 322 vězňů a v r. 1945 dalších 221 vězňů. Dokonce ještě v dubnu 1945 byly desítky vězňů z terezínského Malé pevnosti poslány do Flossenbürgu.¹²⁾ Flossenbürg se tak stal táborem, kam v posledních měsících války směřovala drtivá většina transportů z Malé pevnosti. Roli hrála v této době rozhodně poloha tohoto koncentračního tábora. Ležel v bezprostřední blízkosti československých hranic. Železniční spoje na území protektorátu nebyly spojeneckými nálety vážněji narušeny (i v odtrženém pohraničí bylo narušení železničních spojů menší než na převážném území říše), a bylo proto možno přes potíže v železniční dopravě zajistit i ještě v dubnu 1945 dopravu transportu vězňů z Terezína do Flossenbürgu. Flossenbürg byl také vzhledem ke své poloze osvobozen později než většina nacistických koncentračních táborů.

Vrátíme se k jednotlivým koncentračním táborem (respektive k těm, které byly pro vězně Malé pevnosti nejdůležitější) při hodnocení osudu tam vězněných osob.

Než přikročíme ke sledování deportací žen do koncentračních táborů, zmíníme se ještě o přesunech vězňů — mužů mezi jednotlivými koncentračními tábory. Všechny koncentrační tábory měly velké množství poboček a pracovních komand. Z materiálů, které máme k dispozici, nejsme schopni postihnout přesuny z kmenového tábora do jeho poboček. Musíme se tedy omezit na problematiku přesunů z jednoho koncentračního tábora do druhého. Ani v tomto ohledu nemáme vždy dostatek materiálu. Naše základní prameny¹³⁾ uvádějí nejvýše tábor, do kterého byl vězeň z Malé pevnosti odeslán, nikoliv však další přesuny. Podařilo se nám sice získat některé údaje z dalších pramenů,¹⁴⁾ ale přesto jsou naše zjištění v tomto ohledu velmi neúplná.

Lze se však přes nedostatečnou pramennou základnu odvážit závěru, že přesuny mezi jednotlivými koncentračními tábory nebyly běžnou záležitostí (jinak tomu bylo s přesuny mezi věznicemi a káznicemi). Velká část (pravděpodobně převážná většina) vězňů prožila celou dobu svého věznění v jednom koncentračním táboře (respektive v jeho pobočkách). Přemísťování se týkalo jen menšiny vězňů. K největšímu přesunu bývalých

vězňů Malé pevnosti (a zřejmě největšímu přesunu českých politických vězňů vůbec) došlo v srpnu 1943 z Osvětimi. Tehdy byli velkým transportem přesunuti čeští političtí vězni — muži do Buchenwaldu. V naší rekonstruované kartotéce máme údaj o tomto přesunu u 337 bývalých vězňů Malé pevnosti. Vzhledem k neúplné prameně základně nemáme tento přesun podchycen u všech vězňů a lze předpokládat, že počet bývalých vězňů Malé pevnosti, kteří odešli tímto transportem, byl ještě vyšší. U dalších 56 vězňů máme v kartotéce doloženo přemístění do Buchenwaldu později. Šlo převážně o vězně, kteří byli v době srpnového transportu nemocní a nebyli schopni transportu a o jednotlivce, kteří byli posláni do Buchenwaldu v době připravované likvidace osvětimského tábora.

Je ovšem nutno zdůraznit, že přesun českých vězňů z Osvětimi se týkal jen tzv. arijských vězňů. Rasově pronásledovaní českoslovenští občané zůstávali i nadále v Osvětimi (v táboře Osvětim II-Březinka), kde jich byla většina umučena.

Dalšími velkými přesuny bylo odesílání vězňů z Buchenwaldu (a v několika případech i z dalších koncentračních táborů) do koncentračního tábora Mittelbau (Dora). Tento tábor byl původně pobočkou Buchenwaldu, ale na podzim r. 1944 se stal samostatným táborem. V našich velmi neúplných záznamech máme doloženo přemístění do tohoto koncentračního tábora u 171 bývalých terezínských vězňů.

Poměrně hodně vězňů z různých koncentračních táborů bylo na sklonku války přemísťováno do koncentračního tábora Bergen-Belsen. Tento tábor zřídili nacisté až v roce 1943 a byli tam posíláni z jiných koncentračních táborů nemocní a staří vězňové. O vězňích posílaných do tohoto tábora máme velmi málo údajů a přemístění do Bergen-Belsenu máme doloženo u 94 vězňů, kteří prošli Malou pevností. Z dalších přesunů se musíme zmínit ještě o přemísťování vězňů z různých koncentračních táborů (především z Flossenbürgu, Mauthausenu a Osvětimi) do Dachau. Na sklonku války byli vězňové z některých koncentračních táborů posíláni do koncentračního tábora Neuengamme a v době evakuace Osvětimi šli odtud někteří vězňové do Mauthausenu. Posledně uváděné přesuny se týkaly již jen jednotlivců z řad bývalých vězňů Malé pevnosti.

Zabývali jsme se dosud jen muži vězněnými v Malé pevnosti. V dalším textu se pokusíme nastínit obraz dalších osudů žen, které jako vězeňkyně gestapa prošly Malou pevností. Zmínili jsme se již v úvodu, že ženy přišly do Malé pevnosti až v červnu 1942 (první ženský transport byl poslán do Malé pevnosti 10. 6. 1942). V rekonstruované kartotéce Malé pevnosti se nám podařilo soustředit záznamy o zhruba 2 400 ženách. Pro věznění žen v Malé pevnosti jsme měli podstatně méně pramenů než pro věznění mužů.¹⁵⁾ Proto je také procento v kartotéce podchycených vězeňkyň Malé pevnosti podstatně nižší než u mužů.

Stejně jako při zpracovávání přehledu deportací mužů do koncentračních táborů, zmíníme se i v případě žen nejprve o těch skupinách, které nebyly poslány do koncentračních táborů a jejichž věznění v Malé pevnosti skončilo jinak (nebo u nichž nemáme záznam o ukončení věznění).

U 162 žen máme v kartotéce záznam, že byly v Malé pevnosti vězněny, ale nevíme, jakým způsobem bylo věznění v Terezíně ukončeno. Zbývá nám tedy přes 2 200 karet žen, které byly v Terezíně osvobozeny, umučeny, propuštěny nebo z Malé pevnosti deportovány jinak.

Stejně jako věznění mužů, dožil se i značný počet v Malé pevnosti vězněných žen osvobození. Dle záznamů v naší kartotéce to bylo 619 žen. Vzhledem k relativně úplné prameně základně se nám v tomto případě podařilo podchytit drtivou většinu žen osvobozených v Malé pevnosti.

Podstatně nižší než u mužů byla v Malé pevnosti úmrtnost žen. Bylo to dáno tím, že ženy nebyly nasazovány na tak těžká pracovní komanda jako muži, mohly na svých celách udržovat přece jen větší čistotu než muži. Tím se zmenšovalo riziko infekčních chorob. Nebyly také vystaveny tak krutému týrání ze strany dozorců jako věznění muži.

Přesto máme úmrtí v Malé pevnosti doloženo u 47 žen.

U 532 žen máme v kartotéce údaj, že byly z Malé pevnosti propuštěny. Nejpočetnější skupinou mezi propuštěnými byly — stejně jako u mužů — ženy zatčené pro různé pracovní přestupky. Propuštěny byly i vzdálenější příbuzné parašutisty Kubiše, roudnické studentky a ženy zatčené pro drobnější politické přestupky. Z těch, které přišly do Malé pevnosti po odpykání soudem stanoveného trestu, byla propuštěna jen nepatrná část. Většina jich byla poslána do koncentračních táborů.

Také ženy byly posílány z Malé pevnosti před nacistické soudy. Ve srovnání s muži byl však počet žen deportovaných do věznic, kde čekaly na soudní řízení, poměrně malý. Toto odeslání máme v kartotéce doloženo u 197 žen. Některé ženy byly z Malé pevnosti předány služebním gestapa a jejich další osud nám není znám. U dalších pak máme záznam, že byly poslány na transport, ale neznáme cíl tohoto transportu, zda to byla věznice, koncentrační tábor nebo služebna gestapa.

Největší skupinu — dle ukončení věznění v Malé pevnosti — tvořily ženy deportované do některého z koncentračních táborů. Jsou to tedy ty ženy, jejichž problematikou se v našem článku zabýváme. Většina nacistických koncentračních táborů byly tábory mužské, jak to odpovídalo i většímu počtu zatýkaných mužů. V těchto mužských koncentračních táborech byly většinou menší skupiny žen, které však pro naše sledování jsou zanedbatelné. Ženy z Malé pevnosti přicházely většinou jen do několika málo koncentračních táborů.

Dle rekonstruované kartotéky prošel jednotlivými koncentračními tábory tento počet žen, bývalých vězeňkyň Malé pevnosti:

Ravensbrück	584
Osvětim	268
Mauthausen	150
Bergen-Belsen	18

Početní převaha koncentračního tábora v Ravensbrücku je pochopitelná, protože Ravensbrück byl v době okupace našich zemí jediným převážně ženským koncentračním táborem. Několik jednotlivých vězeňkyň prošlo ještě dalšími koncentračními tábory, které ve výše uvedeném přehledu neuvádíme.¹⁶⁾ Malý byl i počet žen, které byly z Malé pevnosti přesunuty do tzv. terezínského ghetta a do tábora ve Svatobořicích (internační tábor pro příbuzné osob, které odešly do emigrace).

Stejně jako u mužů, ani zde neznamenají výše uvedená čísla počet vězeňkyň deportovaných do těchto táborů přímo z Malé pevnosti. Některé vězeňkyně (jde ovšem o menšinu) prošly dvěma koncentračními tábory a některé šly z Malé pevnosti nejprve před soud a teprve po odpykání trestu přišly do koncentračního tábora. Přímou z Malé pevnosti byl dle naší kartotéky, kde se ovšem nepodařilo podchytit všechny případy, odeslán do jednotlivých táborů tento počet vězňených žen:

do Ravensbrücku	481
do Osvětimi	268
do Mauthausenu	150
do dalších táborů	6

I u vězňených žen se cíle transportů do koncentračních táborů měnily. Stejně tak jako u mužů byl i v deportacích žen z Malé pevnosti mezníkem duben 1943. Do dubna (tj. v r. 1942 a v první třetině r. 1943) byl do jednotlivých koncentračních táborů odeslán tento počet žen podchycených v kartotéce:

do Osvětími	154
do Mauthausenu	150 ¹⁷⁾
do Ravensbrücku	67

Byla tedy i u žen hlavním cílem transportů z Malé pevnosti až do dubna 1943 Osvětím, hrozný vyhlazovací tábor, kde velká část žen byla umučena. Do Mauthausenu byla deportována, jak si ukážeme dále, jen jedna skupina vězeňkyň. Ravensbrück pak měl do jara 1943 jen podružné postavení. Od té doby však do něj směřovala většina transportů žen z Malé pevnosti a toto postavení si udržel až do konce okupace.

Vzhledem k malému počtu ženských koncentračních táborů mají přesuny žen z jednoho tábora do druhého menší rozmanitost, než tomu bylo u mužů. Největší byl přesun žen z Osvětími do Ravensbrücku. 18. 8. 1943 odešel z Osvětími transport českých politických vězeňkyň (záznam o tomto přemístění máme v kartotéce Malé pevnosti u 54 žen). Dalšíh 45 žen podchycených v naší kartotéce bylo z Osvětími do Ravensbrücku přemístěno později. Podobně jako u mužů šlo většinou o ženy, které byly v době srpnového transportu nemocné nebo o přesuny v době připravované evakuace osvětimského tábora. Jediným dalším významnějším přesunem bylo přemístění několika nemocných žen z Osvětími a Ravensbrücku do koncentračního tábora Bergen-Belsen.

Po tomto velmi stručném přehledu počtu bývalých terezínských vězňů deportovaných do koncentračních táborů se pokusíme na základě údajů v naší kartotéce ukázat osudy těchto osob v jednotlivých koncentračních táborech. V mnoha případech však budeme muset konstatovat, že sice víme, že vězeň byl do koncentračního tábora poslán, ale nepodařilo se nám zjistit, jak tam jeho věznění skončilo. Nevíme tedy, zda v táboře zemřel, dožil se osvobození, byl propuštěn nebo přemístěn jinam. V tomto ohledu bude tedy náš pohled značně neúplný.

V našem přehledu se omezíme jen na tábory, kam odcházel přímo z Malé pevnosti větší počet vězňů. K dalším se nám nepodařilo dostatek přesvědčivého materiálu. Je tomu tak proto, že šlo o tábory s malým počtem vězňů poslaných z Malé pevnosti nebo o tábory, kam byli přesunováni vězni z jiných koncentračních táborů. V tomto ohledu bude třeba usilovat o doplnění našich materiálů o vězňích Malé pevnosti a českých vězňích vůbec v koncentračním táboře Mittelbau (Dora), kde byl vězněn v hrozných podmínkách velký počet Čechů a v koncentračním táboře Bergen-Belsen, kde byla pravděpodobně jedna z největších úmrtností. Pozornost bude nutno věnovat i koncentračním táborech v Gross Rosen a Neuengamme.

Zdůrazňujeme znovu, že čísla, která budeme uvádět, nezachycují všechny vězňi Malé pevnosti, ale pouze ty, u nichž se nám podařilo získat pro kartotéku potřebné údaje.

Zmínili jsme se již o tom, že vzhledem k masovým transportům z Malé pevnosti a přesunu vězňů z Osvětími v srpnu 1943 byl Buchenwald táborem, jímž prošlo nejvíce vězňů Malé pevnosti. Přicházeli sem nuceně příslušníci všech českých odbojových skupin. Početně byli mezi nimi zastoupeni příslušníci komunistického odboje. Osudy vězňů nám ukazuje tento přehled.

Dle údajů v naší kartotéce prošlo Buchenwaldem 2 018 bývalých vězňů Malé pevnosti.

Z nich v Buchenwaldu zemřelo	162	
propuštěno	18	
přesunuto jinam	277	(především do Mittelbau)
uprchli	3	
osvobozeno	1 364	
nezjištěno ukončení	194	

Všimneme si nejprve počtu úmrtí v Buchenwaldu. Jak si ukážeme dále, byl nižší než ve většině dalších koncentračních táborech. Přesto však převyšoval výrazně průměrnou úmrtnost v protektorátě v letech nacistické okupace. Přitom je ještě nutno přihlídnout ke skutečnosti, že vězňové deportovaní do Buchenwaldu z Malé pevnosti byli většinou lidé v plném produktivním věku. Drtivá většina jich byla mladší než 50 let. Přirozená úmrtnost by mezi nimi byla nepatrná. Šlo tedy převážně o úmrtí způsobená mimořádnými příčinami, hladem, otrockou prací, týráním, hroznými hygienickými podmínkami apod. Při hodnocení počtu úmrtí je nutno také přihlídnout ke skutečnosti, že většina vězňů byla z Terezína deportována do Buchenwaldu ve druhé polovině roku 1943 a v první polovině r. 1944 a byla tedy v Buchenwaldu vězněna poměrně krátkou dobu. A právě v letech 1943 a 1944 se alespoň částečně měnila funkce nacistických koncentračních táborů. I nadále jim pochopitelně zůstával konečný cíl — likvidovat politické odpůrce nacismu. Ale vzhledem k naléhavé potřebě pracovních sil se stále více prosazoval zájem německého zbrojního průmyslu na využití pracovní síly vězňů. Proto se nacistické orgány snažily vytvořit, především kvalifikovaným dělníkům, alespoň minimální podmínky pro udržení pracovní výkonnosti.

V případě koncentračního tábora Buchenwald sehrála významnou roli ještě další skutečnost. V době, kdy tam přicházela většina vězňů Malé pevnosti, byla tzv. vězeňská samospráva převážně v rukou politických vězňů. Vedoucí místa v ní měli němečtí komunisté, z nichž mnozí byli vězněni již řadu let před válkou. Vedle nich se na činnosti samosprávy podíleli i příslušníci jiných národů. Významnou úlohu sehráli v organizování vězeňského kolektivu i čeští komunisté. Z nich bych chtěl uvést především Květoslava Innemanna, Josefa Franka a Josefa Teslu. Vězeňská samospráva zajišťovala dle svých možností pomoc vězňům. Zařazovala vysílené vězně do lehčích komand a někdy jim vypomáhala i mimořádnými přiděly potravin. Tato internacionální pomoc zachránila v Buchenwaldu, ale i v některých dalších táborech, životy tisíců vězňů.

I když byl život v Buchenwaldu pro vězně mimořádně těžký, tak poměry v dalším koncentračním táboře, v Osvětimi, ukazují daleko hrůznější obraz.

V naší kartotéce máme karty 1 308 vězňů Malé pevnosti, kteří byli deportováni do Osvětimi.

Z nich v Osvětimi zemřelo	562
propuštěno	27 (šlo o zatčené sokolské činovníky)
přesunuto jinam	448 (především do Buchenwaldu)
osvobozeno	57 (většinou na pracovních komandech mimo kmenový tábor)
uprchli	2 (pravděpodobně z evakuačních transportů)
nezjištěno ukončení	212 ¹⁸⁾

Osvětimský koncentrační tábor patřil mezi ty tábory, kde vedle mužů byly vězněny také ženy. Přicházely tam i vězeňkyně z Malé pevnosti. Dle naší neúplné kartotéky bylo z Malé pevnosti deportováno do Osvětimi 268 žen.

Z nich v Osvětimi zemřelo	72 ¹⁹⁾
propuštěna	žádná
přesunuto jinam	117 (převážně do Ravensbrücku)
osvobozeno	11
nezjištěno ukončení	68

Uvedli jsme již, že masové transporty z Malé pevnosti byly posílány do Osvětimi

do dubna 1943. V té době tam byli deportováni např. příslušníci Národního hnutí pracující mládeže (přicházeli tam po skončení soudem stanoveného trestu). Vynikající představitel této organizace, komunista Míla Koča byl v Osvětimi umučen. Do Osvětimi přišli v transportech členové komunistického odboje. Mezi nimi byl i dr. Miloš Nedvěd, který v Malé pevnosti jako lékař na marodce pomáhal oběťavě vězňům. Ani on útrapy osvětímského tábora nepřežil. Deportováni do Osvětimi byli i někteří členové Komunistického svazu mladé generace a pochopitelně i členové dalších odbojových organizací.

Největší ucelenou skupinou poslanou z českých zemí do Osvětimi (ovšem mimo raso-ově pronásledované) byli sokolští funkcionáři zatčení 8. 10. 1941. Tehdy bylo zatčeno asi 1 200 sokolů. Někteří z nich byli propuštěni (někteří staří vězňové) a asi 700 jich bylo z českých zemí deportováno do Osvětimi (ne všichni ovšem z Malé pevnosti). Z Terezína byl vypraven největší transport sokolských funkcionářů 15. ledna 1942. Bylo v něm 123 vězňených sokolů. Ostatní v Malé pevnosti věznění sokolští funkcionáři odešli do Osvětimi v menších skupinkách. Úmrtnost transportů sokolů v Osvětimi byla skutečně otřesná. Během několika měsíců bylo umučeno přes 600 sokolských funkcionářů zatčených v říjnu 1941. A tak když bylo na jaře 1942 rozhodnuto propustit zatčené sokoly, bylo na živu již jen několik desítek těchto vězňů, kteří přežili peklo osvětímského tábora. Ti pak byli v květnu a červnu 1942 propuštěni.²⁰⁾

U úmrtí v Osvětimi nás překvapuje, že nejsou rozložena přibližně pravidelně do jednotlivých období, ale že jsou převážně soustředěna do několika měsíců roku. Tak v březnu a únoru 1942 máme v naší kartotéce doloženo úmrtí 113 osob poslaných do Osvětimi z Malé pevnosti a v týchž měsících r. 1943 dokonce 174 osob. Je jasné, že v těchto případech nemohlo jít o přírodná úmrtí (i když třeba vyvolaná hroznými životními podmínkami). Proč k tak velké úmrtnosti docházelo, vysvětluje nám alespoň pro rok 1942 bývalý terezínský a osvětímský vězeň Antonín Čeněk.²⁰⁾ Dle jeho údajů bylo 13. 3. 1942 přesunuto do tehdy budovaného tábora Osvětim II - Birkenau asi 1 200 nemocných vězňů. Byla jim slibována větší péče. Ale opak byl pravdou. Byli umístěni hrozně namačkáni do ještě nehotových cel a nedostávali téměř nic k jídlu. Proto také hromadně jeden po druhém umírali. Mezi takto umučenými byli i někteří zatčení v sokolské akci a také statečný reportér pražského rozhlasu, bývalý vězeň Malé pevnosti František Kocourek.

I když uvedený počet bývalých vězňů Malé pevnosti, kteří byli umučeni v Osvětimi, je skutečně otřesný, nevystihuje ještě zdaleka plně úmrtnost vězňů poslaných tam z terezínské Malé pevnosti. Mezi do Osvětimi poslanými muži a ženami máme téměř 300 osob, u nichž nevíme, jak věznění skončilo. Více než třetina z nich byli vězni židovského původu a přes padesát těchto vězňů byli občané SSSR. Jen u menší části těchto vězňů můžeme předpokládat, že se dožili osvobození nebo byli přesunuti do jiného koncentračního tábora (čeští nežidovští vězni). Většina těchto vězňů, u nichž nemáme údaj o ukončení věznění, byla zřejmě v Osvětimi umučena.

Jak jsme si již výše uvedli, odešel poslední velký transport z Malé pevnosti do Osvětimi v dubnu 1943. Od té doby byli z Malé pevnosti do Osvětimi deportovány jen malé skupinky a někteří jednotlivci. Po odchodu velkých srpnových transportů z Osvětimi do Buchenwaldu a Ravensbrücku, tj. od září 1943 do konce r. 1944, bylo z Malé pevnosti deportováno do Osvětimi již jen 195 mužů, které máme podchyceny v naší kartotéce. U 62 z nich máme zjištěno, že šlo o osoby považované nacisty za židy (u některých dalších je to pravděpodobné).²¹⁾ Dále bylo v těchto transportech 39 sovětských občanů. V téže době máme doloženo odeslání 75 žen do Osvětimi. U 48 z nich je doložen židovský původ (je pravděpodobný i u některých dalších). Čeští vězni „árijského“ původu byli od léta 1943 posíláni do Osvětimi jen výjimečně. Šlo o případy, k nimž se nacisté chtěli chovat nekrutěji. Proto byli mezi těmito vězni i někteří příslušníci komunistického odboje.

Osvětím se tedy stala od léta 1943 táborem, kam byli z Malé pevnosti Terezín posíláni především židovští vězňové a vedle nich sovětští občané (často to byli uprchlí váleční zajatci) a kam přicházeli čeští odbojoví pracovníci nežidovského původu jen výjimečně.

V r. 1943 došlo tedy k výrazné změně odesílání transportů z Malé pevnosti do jednotlivých táborů. Důvody této změny ukázal St. Biman ve svém článku z r. 1966.²² Uvádí, že mnozí se oznámili o úmrtí českých nežidovských vězňů v Osvětimi vyvolávala mezi obyvatelstvem našich zemí zděšení. Rodiny postižené úmrtími svých nejbližších se obracely na tzv. státního prezidenta o pomoc. Hácha pak poslal v této záležitosti přípis K. H. Frankovi. Ten na základě Háchova dopisu jednal s Kaltenbrunnerem a Himmlerem. Na základě těchto jednání rozhodli nacisté o přesunu českých „nežidovských“ vězňů z Osvětimi do jiných koncentračních táborů a omezení odesílání dalších českých politických vězňů do Osvětimi.

Musíme si položit otázku, zda uvedené zásahy — vyvolané devótním dopisem E. Háchy — byly projevem snahy K. H. Franka, respektive dalších nacistů, ulehčit alespoň částečně těžký úděl českých politických vězňů. Tento úmysl však K. H. Frank ani další vedoucí nacisté neměli. V jejich plánech byla stále úplná likvidace českého národa. Vzhledem k potřebám války však nacisté odložili „konečné řešení české otázky“ na dobu po skončení války, která — jak tehdy ještě věřili — bude pro ně vítězná. Z hlediska válečných potřeb byl pro ně v českých zemích nutný alespoň relativní klid. Zdůrazňovali to nejednou R. Heydrich i K. H. Frank. Šlo jim o takovou míru teroru, která by znemožnila rozsáhlejší odbojovou činnost (tohoto cíle však nikdy nedosáhli). Nechtěli však teror stupňovat tak, aby vedl v českých zemích k zoufalému protinacistickému výbuchu. Potřebovali totiž nutně průmyslový potenciál českých zemí, kde byl rozvinutý zbrojní průmysl. Zvláště po drtivé porážce nacistických armád u Stalingradu měla pro ně produkce zbrojního průmyslu českých zemí velký význam. Důležité pro ně byly i dopravní spoje vedoucí přes české země. Proto podnikli tento krok, který měl přispět k uklidnění veřejného mínění v českých zemích. V žádném případě to však neznamenalo zmírnění perzekucí aktivních účastníků odboje. Ti byli nadále zatýkáni, posíláni do koncentračních táborů a odsuzováni nacistickými soudy k trestu smrti.

Dalším táborem, kam odcházely především na konci války početné transporty vězňů z terezínské Malé pevnosti, byl — jak jsme se již zmínili výše — koncentrační tábor Flossenbürg. V rekonstruované kartotéce máme údaje o 1 145 vězních Malé pevnosti, kteří po odeslání z Terezína prošli koncentračním táborem Flossenbürg.

Z nich ve Flossenbürgu zemřelo	257
propuštěno	27
přesunuto jinam	83 (nejvíce do Dachau)
osvobozeno	535
uprchl	1
nezjištěno ukončení	242 ²³)

Úmrtnost v koncentračním táboře Flossenbürg byla tedy skutečně vysoká, i když ji nelze srovnávat s počtem obětí v koncentračním táboře Mauthausen a Osvětimi. V případě Flossenbürgu je nutno přihlídnout k tomu, že zhruba polovina vězňů poslaných z Malé pevnosti do tohoto tábora tam byla deportována ve druhé polovině r. 1944 a v r. 1945. Tito vězňové byli ve Flossenbürgu jen krátkou dobu, a proto skutečnost, že zde zemřelo přes čtvrtinu bývalých terezínských vězňů, u nichž známe ukončení věznění, je skutečně otřesná.

Daleko horší byly však nesporně poměry v dalším koncentračním táboře, v Mauthausenu, který také sami nacisté zařadili jako tábor III. stupně, tj. tábor vyhlazovací.

Mauthausen byl táborem, kam vedle mužů byly z Malé pevnosti deportovány i ženy. Proto také, stejně jako v případě Osvětimi, uvedeme zvlášť počty vězňů mužů a žen.

V naší kartotéce máme záznamy o 833 mužích, vězňích Malé pevnosti, jejichž cesta vedla z Terezína přímo nebo přes jinou nacistickou instituci do Mauthausenu.

Z nich v Mauthausenu zemřelo	492
propuštěn	1
přesunuto jinam	54 (nejvíce do Dachau)
osvobozeno	185
nezjištěno ukončení	101 ²⁴⁾

Otrěsný byl osud žen poslaných z Malé pevnosti do Mauthausenu. Na rozdíl od vězňů mužů, kteří odcházeli do Mauthausenu po celou dobu okupace (stejně jako v případě Osvětimi klesal i v případě tábora v Mauthausenu od léta 1943 počet tam deportovaných českých politických vězňů), byly z Malé pevnosti vypraveny pouze dva transporty žen do Mauthausenu. Bylo to 23. 10. 1942 a 15. 1. 1943. Nešlo o čisté ženské transporty, ale spolu s ženami byli tehdy deportováni do Mauthausenu i muži. Říjnovým transportem v r. 1942 a lednovým v r. 1943 bylo do Mauthausenu odesláno 150 žen (v tomto případě máme pravděpodobně podchyceny všechny deportované do Mauthausenu z Malé pevnosti).

Z nich v Mauthausenu zemřelo	147
nezjištěno ukončení	3

Ženy tedy byly v Mauthausenu likvidovány pravděpodobně všechny. U mužů pak byla tam úmrtnost vysoká, pravděpodobně ještě vyšší než ukazují výše uvedená čísla. Mezi muži odeslanými z Malé pevnosti do Mauthausenu, u nichž nemáme zjištěno ukončení, bylo mimo jiné i 77 sovětských občanů. Jejich převážná část byla předána do pobočného tábora Gusen a tam pravděpodobně umučena.

Co se českých vězňů týče, byli do Mauthausenu posíláni odbojoví pracovníci, členové různých odbojových skupin. Početní mezi nimi byli příslušníci komunistického odboje. Tak např. byl z Malé pevnosti poslán do Mauthausenu instruktor prvního ilegálního vedení KSČ Václav Sinkule a člen 1. ilegálního vedení, jedna z největších postav našeho odboje, Eduard Urx (jeho věznění v Malé pevnosti Terezín není dosud bezpečně doloženo). Oba byli po příchodu do Mauthausenu zavražděni. Stejný osud stihl i další odbojové pracovníky, např. Kurta Barana, jednoho z blízkých spolupracovníků prvního ilegálního vedení strany, který byl v Malé pevnosti vězněn již v r. 1940.

Skutečně hrůzný byl osud transportů 23. 10. 1942 a 15. 1. 1943. Těmito transporty byli do Mauthausenu posláni jednak příbuzní parašutistů Kubiše a Valčíka, pachatelů atentátu na R. Heydricha, jednak ti, kdož poskytovali parašutistům pomoc (ubytování, stravu, lékařskou pomoc apod.). Vězně poslané transportem 23. 10. 1942 odsoudil stanný soud v Praze k trestu smrti. Bylo to i na nacistické poměry podivné soudní přelíčení. Zatčení nebyli k soudu vůbec předvoláni, o tzv. rozsudku vůbec nevěděli. Žádné soudní přelíčení se nekonalo, jen šéf pražského gestapa dr. Geschke podepsal rozsudky smrti nad 254 osobami. Muži i ženy z tohoto transportu byli ihned po příjezdu do Mauthausenu likvidováni.²⁵⁾ A stejný osud postihl další skupinu „atentátníků“, kteří byli do Mauthausenu deportováni v lednu 1943.

Vražedění menších skupin českých vězňů i jednotlivců probíhalo v Mauthausenu po celou dobu existence tohoto tábora. V hrozných podmínkách vyhlazovacího tábora mohla internacionální spolupráce vězňů, v níž významnou roli hráli sovětsí vězňové a na

níž se podíleli komunisté z českých zemí i čeští komunisté z Vídně, zachránit jen menší část vězňů.

Koncentračním táborem, kam odcházeli vězňové z Malé pevnosti téměř po celou dobu okupace (mimo poslední týdny války) byl koncentrační tábor Dachau. Nikdy však nebyly do Dachau vypravovány z terezínské Malé pevnosti tak početné transporty jako do Osvětimi, Buchenwaldu, Flossenbürgu a Mauthausenu. Pravděpodobně největší skupinou deportovanou z Terezína do Dachau byli zatčení v akci „Gitter“ v srpnu 1944 (jde pochopitelně o jinou akci než bylo zatýkání komunistů v březnu 1939, tato akce bývá někdy nazývána „Gitter II“). V srpnu 1944 byli zatčeni na příkaz RSHA funkcionáři sociálně demokratické a komunistické strany, kteří před okupací pracovali v obecních zastupitelstvech a byli dosud na svobodě. Značná část jich byla poslána do Malé pevnosti a odtud do koncentračního tábora Dachau. Poměrně hodně vězňů bylo do Dachau přemístěno z jiných koncentračních táborů, především z Mauthausenu (např. někteří kněží). Celkem máme v naší kartotéce doloženo, že koncentračním táborem Dachau prošlo 569 bývalých vězňů Malé pevnosti.

Z nich v Dachau zemřelo	107 ²⁶⁾
propuštěno	10
přesunuto jinam	62
osvobozeno	332
nezjištěno ukončení	58

Mluvili jsme již výše o smutném osudu žen deportovaných z Malé pevnosti do koncentračních táborů v Mauthausenu a Osvětimi. Většina žen poslaných z Malé pevnosti do koncentračního tábora a politických vězeňkyň z českých zemí vůbec, však šla do koncentračního tábora v Ravensbrücku. Po zastavení masových transportů „árijských“ vězňů do Osvětimi na jaře 1943 se stal Ravensbrück prakticky jediným cílem českých politických vězeňkyň poslaných gestapem do koncentračního tábora. Ravensbrückem prošlo celkem 584 žen vězněných dříve v Malé pevnosti, u nichž máme záznam o dalším průběhu věznění v naší kartotéce.

Z nich v Ravensbrücku zemřelo	33
propuštěno	15
přesunuto jinam	8
osvobozeno	441 ²⁷⁾
nezjištěno ukončení	87

Počet umučených žen v Ravensbrücku je tedy ve srovnání s Osvětimi a Mauthausenem relativně nižší. Musíme však znovu připomenout, že jsme k problematice vězněných žen měli poměrně málo pramenů a že počet umučených bývalých vězeňkyň Malé pevnosti, které byly odeslány do Ravensbrücku, byl podstatně vyšší.

V Ravensbrücku byly vězněny české ženy, které se podílely na odbojové činnosti. Byly to příslušnice různých odbojových skupin. Velký podíl mezi nimi měly členky komunistického odboje, které přišly do Ravensbrücku přímo z Terezína nebo tam byly přesunuty v srpnu 1943 z Osvětimi. Příslušnice českého komunistického odboje se výrazně podílely na činnosti vězeňské samosprávy v táboře i na práci marodky. Jejich podíl byl mezinárodně vysoce oceněn.

Na závěr se pokusíme shrnout alespoň některé údaje, k nimž jsme průzkumem rekonstruované kartotéky dospěli. Předně bychom chtěli zodpovědět otázku, zda závěry našeho článku, který se týká vězňů Malé pevnosti, je možno považovat za dostačující

vzorek pro přehled perzekuce občanů českých zemí nacisty vůbec. Podle našich odhadů prošla terezínskou Malou pevností asi $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{3}$ všech osob zatčených na území protektorátu gestapem (pochopitelně mimo osoby perzekvované z rasových důvodů). V tomto ohledu by tedy šlo rozhodně o dostatečný vzorek. Neplatí to však pro celé údobí okupace. Terezínská Malá pevnost byla gestapem použita jako policejní věznice až v červnu 1940. Náš článek tedy nepostihuje vůbec perzekuci občanů českých zemí v prvním údobí okupace. Nepřináší nic k zatýkání Čechů a německých antifašistů v odtrženém pohraničí po Mnichovu, k problematice akce „Gitter“ po 15. březnu 1939, zatýkání 1. 9. 1939 a k perzekuci českého studentstva v akci „17. listopad 1939“. Všechny tyto akce probíhaly v době, kdy ještě Malá pevnost jako policejní věznice gestapa neexistovala. Vzhledem k tomu, že až do června 1942 byla Malá pevnost jen zařízením pro muže a první ženský transport sem přišel až 10. 6. 1942, nemáme v našem článku ani údaje o transportech žen do koncentračních táborů do léta 1942.

Naše studie tedy nepostihuje vůbec deportace občanů českých zemí do koncentračních táborů v prvním údobí okupace a — co se žen týče — do r. 1942. Lze předpokládat, že zhodnocení podílu jednotlivých koncentračních táborů na perzekuci občanů našich zemí by bylo poněkud jiné, kdybychom přihlídl i k počátečnímu údobí okupace. V letech 1939 a 1940 bylo mnoho zatčených z našich zemí deportováno do Buchenwaldu (např. komunisté zatčení v akci Gitter) a do Dachau. Do Sachsenhausenu, který v našem článku hrál jen podružnou úlohu, co se počtu deportovaných z Malé pevnosti týče, bylo v r. 1939 odvezeno asi 1 200 studentů a v letech 1939 a 1940 skupiny vynikajících představitelů komunistického odboje, z nichž mnozí, např. A. Zápotocký, I. Sekanina, P. Prokop, J. Dolanský, J. Vodička a další, sehráli vynikající roli v organizaci ilegálního hnutí v tomto táboře. Zhodnocením transportů do těchto koncentračních táborů by se zvýšil jejich podíl na perzekuci občanů našich zemí zatčených gestapem. Naproti tomu se v prvním údobí okupace nepodílel na perzekuci našich občanů vůbec osvětimský koncentrační tábor, který byl založen až na jaře 1940.

Námi shromážděné údaje mohou tedy sloužit jako vzorek perzekuce občanů našich zemí — mužů, v letech 1941—1945. Věznice gestapa v Malé pevnosti byla sice zřízena již v červnu 1940, ale počet vězňů v Terezíně v r. 1940 byl ještě příliš malý, než aby mohl být dostatečným vzorkem. Co se vězňů žen týče, je údobí, pro které naše studie přináší údaje, ještě kratší, druhá polovina r. 1942—1945.

Z údajů v naší kartotéce vyplývá, že z osob zatčených gestapem (pokud nebyly propuštěny) bylo jich více posláno do koncentračních táborů než před nacistické soudy. I to ukazuje barbarskost nacismu, který v tak velké míře omezoval soudní řízení (i když nacistický „zglajchšaltované“) a dával gestapu plné právo rozhodovat o odnětí svobody nebo dokonce vraždě zatčených bez jakéhokoliv soudního řízení.

Z naší kartotéky vyplývá také naprostá výjimečnost propuštění z koncentračních táborů. „Ochranná vazba“, kterou v této podobě zavedla poprvé v dějinách nacistické justice, znamenala pro většinu vězňů trvalé odnětí svobody (nacisté mluvili o odnětí svobody do konce války, v případech pro nacisty vítězného konce však čekala politické vězně likvidace).

Ze sledování osudů bývalých terezínských vězňů vyplývá jasně skutečnost, že mezi nacistickými koncentračními tábory byly přece jen určité rozdíly. Podle Himmlerova výnosu z r. 1941²⁸) byly koncentrační tábory rozděleny do tří kategorií. Do první (byla ještě rozdělena na Ia a Ib) měli být zařazováni vězňové, kteří se z hlediska nacistů dopustili jen lehčích provinění a jsou schopni „polepšení“. Do této kategorie byly zařazeny koncentrační tábory Dachau, Sachsenhausen a Flossenbürg, Neuengamme a v té době budovaný tábor Osvětim II (Birkenau) byly určeny pro případy sice již těžší, ale u nichž je ještě dle nacistů schopnost nápravy. Pro nejtěžší případy, tj. zásadní odpůrce nacismu, byl pak určen tábor III. kategorie — Mauthausen.

Služebny gestapa označovaly již při odeslání vězně do koncentračního tábora stupeň zařízení, do něhož má být vězeň odeslán. Nebylo to však vždy dodržováno. Podle možnosti umístění a potřeby pracovních sil byli např. mnohdy odesíláni vězni zařízení do II. kategorie i do Mauthausenu. A i původně stanovená klasifikace táborů se během okupace (více v praxi než právními normami) měnila. Nejvýrazněji se to projevilo u koncentračních táborů Osvětim I a Osvětim II, které — jak to ukazují i naše materiály — se staly hrůznými vyhlazovacími tábory.

Určité rozdíly však přece jen mezi jednotlivými koncentračními tábory zůstaly. Všechny měly sice cíl decimovat a posléze likvidovat odprůce nacismu, v tomto ohledu byly tedy všechny tábory vyhlazovacími, přece jen však v možnostech přežití existovaly mezi nimi určité, a to někdy velmi výrazné rozdíly. Byly dány potřebami zbrojního průmyslu, který měl zájem na udržení pracovních sil (především kvalifikovaných), ale zejména činností vězeňské samosprávy, jak jsme si to např. uvedli již v případě Buchenwaldu. Pro doložení této skutečnosti uvedeme nyní procento zemřelých v jednotlivých koncentračních táborech, pokud jsou tato úmrtí doložena v naší kartotéce. Nebudeme přihlížet k těm vězňům, u nichž nevíme, jak věznění skončilo. 100 % bude pro nás představovat počet vězňů, kteří táborem prošli a u nichž víme, jak věznění skončilo. Rozdíly, které jsme takto zjistili, jsou skutečně velmi výrazné. Potvrzují především hrůzu dvou vyhlazovacích táborů, Mauthausenu a Osvětimi (i když Osvětim nebyla zařazena do III. kategorie, ale v praxi se plně vyhlazovacím táborem stala).

Z bývalých vězňů Malé pevnosti Terezín, kteří byli odesláni buď přímo, nebo přes jiná nacistická zařízení do jednotlivých koncentračních táborů, jich bylo umučeno:

v Mauthausenu	67,2 %
v Osvětimi	51,3 %
ve Flossenbürgu	28,5 %
v Dachau	20,9 %
v Buchenwaldu	8,8 %

Jsme si plně vědomi toho, že ani tato skutečně otřesná čísla nezachycují plně skutečnost a jsou silně ovlivněna neúplností našeho materiálu. Ve většině táborů máme značný počet vězňů (nejvýraznější je to v případě Osvětimi a Flossenbürgu), u nichž nevíme, jak věznění skončilo. V případě Buchenwaldu a Flossenbürgu pak je nutno přihlídnout ke skutečnosti, že tam většina vězňů poslaných z Malé pevnosti byla vězněna poměrně krátkou dobu. Uvedená čísla nám však přece jen dovolují potvrdit obecně známou skutečnost, že nejhoršími koncentračními tábory, v nichž byla jen nepatrná možnost přežití, byly Mauthausen a Osvětim. V našem srovnání je poměrně značný rozdíl v procentech umučených mezi Mauthausenem a Osvětimi. Příznivější procento zemřelých v Osvětimi není však dáno lepšími poměry v tomto hrůzném táboře, ale je ovlivněno přesunem velkého počtu vězňů z Osvětimi v srpnu 1943. Jak jsme již uvedli výše, zachránil tento přesun stovkám osvětimských vězňů život. Kdybychom sledovali úmrtnost vězňů, kteří byli do Osvětimi deportováni z Malé pevnosti v r. 1941 a 1942, zjistili bychom, že z těch byla umučena drtivá většina.

Ještě omezenější jsou naše možnosti zjištění podílu úmrtnosti žen, bývalých vězeňkyň Malé pevnosti, v jednotlivých koncentračních táborech. Vzhledem k neúplnosti našich pramenů jsou procenta úmrtnosti žen v jednotlivých koncentračních táborech ještě více vzdálena skutečnosti, než tomu bylo u vězňů mužů.

Dle záznamů v naší kartotéce zemřelo v Mauthausenu 100 % vězeňkyň deportovaných tam z Malé pevnosti,²⁹⁾ v Osvětimi 35,3 % a v Ravensbrücku 6,7 %. V případě Osvětimi bylo procento umučených ovlivněno — stejně jako u mužů — transportem z Osvětimi v srpnu 1943. U poměrně značného počtu žen vězňů v Osvětimi se nám

nepodařilo zjistit, jakým způsobem věznění skončilo. Lze předpokládat, že značná část z nich byla v Osvětimi umučena a procento úmrtnosti bylo ve skutečnosti podstatně vyšší. Velmi neúplná jsou naše zjištění úmrtí v koncentračním táboře Ravensbrück, a proto námi uvedené procento neodpovídá plně skutečnosti.

Ale i tyto naše — velmi neúplné — údaje o úmrtnosti vězňů jsou krutou obžalobou nacismu a vyvracejí naprosto průkazně všechny snahy zastírat zločinnost německého fašismu. V Mauthausenu a Osvětimi můžeme mluvit o masovém vyvražďování vězňů. Ale i v dalších koncentračních táborech převyšovala úmrtnost většinou mnohonásobně průměrnou úmrtnost v protektorátě (v době nacistické okupace umíralo v českých zemích ročně průměrně 1,34—1,39 % osob, teprve v r. 1945 se úmrtnost zvýšila v důsledku válečných událostí na 1,58 %).

Vytvoření nacistických koncentračních táborů a hrůzně v nich životní podmínky, mučení a masové vyvražďování vězňů zůstanou navždy skvrnou na dějinách lidstva ve 20. století. Svou masovostí a metodami překračují míru teroru ve starších dějinách lidstva. Tuto hrůznou skutečnost je třeba stále připomínat, zvláště nyní, v době zostřující se mezinárodní situace, kdy se objevují tendence nejen zmenšovat vinu nacismu, ale i používat jeho metod v boji proti osvobozeneckému hnutí a sociálnímu pokroku.

POZNÁMKY:

- 1) V menším počtu přicházeli do terezínské Malé pevnosti i vězňové zatčení brněnským gestapem a jemu podřízenými služebníky (např. příbuzní parašutistů Kubiše a Valčíka) a někteří Češi zatčení služebníky gestapa v odtrženém pohraničí (především litoměřickým gestapem). Z odtrženého pohraničí přicházeli do Malé pevnosti i nasazení cizí dělníci. V r. 1944 byli do Malé pevnosti deportováni členové Národního sdružení čs. vlastenců ze Šumperska a Záběžska.
- 2) Tato situace se měnila koncem r. 1944 a v r. 1945, kdy vzhledem k dopravním potížím nebylo možno plynule pokračovat v transportech a značný počet vězňů zůstal trvale v Malé pevnosti.
- 3) Pro rekonstrukci vězeňské kartotéky Malé pevnosti jsme použili desítek pramenů, úřední, poloúřední i soukromé povahy. Nelze je všechny uvádět, zmíním se proto jen o základních z nich. Předně jsme zpracovali údaje v torzu vězeňské kartotéky Malé pevnosti z doby, kdy byla vězni gestapa (je uložena v SOA Litoměřice) a seznamech zatčených pankrácké vězňovny gestapa (SÚA Praha, sbírka OVS). Cennou pomocí pro nás byla tzv. všeobecná kartotéka zatčených a sbírky materiálů k jednotlivým koncentračním táborem (SÚA Praha, sbírka OVS). Hodně údajů jsme získali v materiálech uložených v dokumentačním oddělení Památníku Terezín (různé autentické seznamy sestavené v době okupace kápy cel, pracovních komand, kápem IV. dvora i tzv. hlavním kápem Malé pevnosti, sbírka vzpomínek bývalých terezínských vězňů i materiály k dějinám jednotlivých koncentračních táborů. Využili jsme také údajů v žádostech o přiznání osvědčení dle zákona 255/48 (jsou uloženy na MNO v Praze). Cenné údaje jsme získali také v kartotéce rasově pronásledovaných osob, která je uložena na Židovské náboženské obci v Praze.
- 4) Všechna námi uváděná čísla se vztahují na stav výzkumu na začátku r. 1984. Vzhledem k povaze pramenů se nebylo možno vyhnout některým nepřesnostem. Jejich rozsah však není takový, aby ovlivnil celkový výhled.
- 5) Vězně osvobozené v Malé pevnosti máme podchyceny pravděpodobně úplně. Zachovaly se totiž větší počet vězeňské karty a mimo to jsme měli k dispozici seznam sestavený Čs. červeným křížem v zahraničí, který zachycuje stav vězňů v době osvobození (PT Terezín, sbírka Malá pevnost, A 2 661).
- 6) Podrobněji viz Joza J.: Nacisty umučení vězňové Malé pevnosti Terezín, in Terezínské listy 12/1982.
- 7) Menší počet vězňů byl z Malé pevnosti předán služebnám gestapa, Kripa nebo deportován do pracovních a internačních táborů. Několik vězňů židovského původu bylo přesunuto do terezínského ghetta.
- 8) V údajích jsou možné drobné nepřesnosti, především tam, kde se opíráme o subjektivní zprávy. Jejich vliv je však zanedbatelný. V případě koncentračních táborů, kam byli vězňové přesunováni z jiných (resp. z káznic), jsme dokázali pravděpodobně podchytit jen menší část.
- 9) Materiály v rekonstruované kartotéce nám nedovolují sledovat perzekuci čs. občanů v letech 1938 a 1939 a jen v omezené míře v r. 1940.
- 10) Jde opět o neúplné počty, jak nám to dovolily dostupné prameny.
- 11) Počty vězňů, které uvádíme u jednotlivých koncentračních táborů, jsou sníženy také tím, že v některých případech máme v torzu vězeňské kartotéky údaj, že vězeň odešel na transport, ale nepodařilo se nám zjistit kam.
- 12) Dle záznamů v rekonstruované kartotéce bylo z Malé pevnosti v dubnu 1945 deportováno do Flossen-

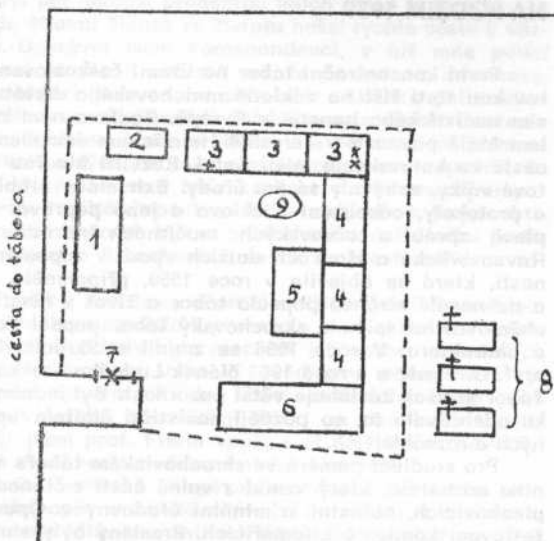

- bürgu 154 vězňů. Skutečný stav byl však zřejmě vyšší. U řady vězňů máme totiž údaje, že byli posláni na transport 3., 10., 17. dubna 1945. Protože v této době byl Flossenbürg prakticky již jediným koncentračním táborem, kam byli posíláni z Malé pevnosti vězňové, lze předpokládat, že značná část jich šla právě do tohoto tábora.
- 13) Torzo vězeňské kartotéky, seznamy zatčených pankrácké věznice gestapa.
 - 14) Žádosti o přiznání osvědčení dle zákona 255/46, vzpomínky bývalých terezínských vězňů, tzv. všeobecné kartotéka zatčených a některé další prameny.
 - 15) K problematice vězněných žen máme podstatně méně pramenů, než k vězňům mužům. Téměř úplně nám chybějí seznamy sestavované tzv. vězeňskou samosprávou. Také v žádostech o osvědčení dle zákona 255/46 jsou ženy daleko méně podchyceny než muži (o důvodech se zmíníme při hodnocení počtu úmrtí).
 - 16) Neuvádíme tyto tábory jmenovitě pro malý počet tam vězněných žen.
 - 17) Odesláni žen do Mauthausenu mělo specifické důvody, o kterých se zmíním dále.
 - 18) Vedle již citovaných pramenů jsme se mohli v případě Osvětimi opřít o záslužné práce bývalého osvětimského vězně A. Čeňka, především o rukopisy jeho studií „Sokolové v Osvětimi“ a „Českoslovenští občané v Osvětimi“. Jsou uloženy v dokumentačním oddělení ÚV ČSPB (soutěž SPB 1975, č. 2189—2193).
 - 19) Počet zemřelých žen, který uvádíme, je s výjimkou Mauthausenu silně neúplný. V tomto ohledu jsme mohli získat jen velmi málo údajů průzkumem žádostí o přiznání osvědčení dle zákona 255/46, které byly v případě mužů velmi cenným pramenem. Nárok na zvýhodnění vyplývající z tohoto zákona měly totiž vedle odbojových pracovníků a vězněných žen osoby, které byly na perzekvovaného nebo účastníka odboje odkázány výživou. To bylo běžné u umučených mužů (manželka, děti), ale výjimečně u umučených žen.
 - 20) Čeňek A.: citovaná práce.
 - 21) Zmínujeme se na několika místech o vězňích židovského původu v Malé pevnosti. Drtivá většina rasově perzekvovaných v protektorátě byla deportována do tzv. ghetta ve městě Terezíně. Odtud pak vedla jejich cesta do vyhlazovacích koncentračních táborů, především do Osvětimi II - Birkenau. Do Malé pevnosti přicházeli židé jen jednotlivě nebo v menších skupinách. Byli to ti, kdož byli zatčeni gestapem pro nějaký přestupek, především pro porušení některých předpisů pro židy. Někteří byli také zatčeni pro účast na odbojovém hnutí.
 - 22) Biman St.: Osvětim a Frankova politika v r. 1943, in Dějiny a současnost 1966/1. Materiály naší kartotéky však nepotvrzují Bimanův údaj, že i po srpnu 1943 posílaly služebny gestapa v českých zemích početné transporty nežidovských vězňů do Osvětimi.
 - 23) Doplnění údajů o českých vězňích ve Flossenbürgu nám umožnily velmi cenné materiály shromážděné bývalým flossenbüřským vězněm Fr. Procházkou, především jím vypracovaný seznam úmrtí v letech 1944 a 1945 (PT, dokumentační oddělení, sbírka Flossenbürg, A 2324).
 - 24) Ochotná pomoc pracovníků Muzea Mauthausen nám umožnila doplnit údaje o osudu českých vězňů v Mauthausenu.
 - 25) Žižka J.: Heydrichiáda měla svůj závěr v Mauthausenu, in Terezínské listy 13/1983.
 - 26) Číslo úmrtí vězňů v jednotlivých koncentračních táborech se poněkud liší od údajů ve výše citovaném článku J. Jozy. Je to dáno tím, že se nám v posledních dvou letech podařilo některé údaje doplnit a upřesnit.
 - 27) Z toho 3 v pobočném táboře ve Svatavě a 4 v Nové Roli.
 - 28) Anatomie des SS Staates, Band 2, München 1967, str. 107—8.
 - 29) Stoprocentní úmrtnost žen v Mauthausenu je dána tím, že do tohoto tábora byly z Malé pevnosti vypravěny jen dva transporty žen, které byly určeny k likvidaci.

← OPAVA

→ KRNOV

Situační náčrt tábora ve Skrochovicích podle Ant. Kapici z Chorzowa

Legenda:

1. Nízká budova — kuchyň pro vězně, záchody atd.
2. Budova gestapa a velitele tábora
3. „Ubytovny“ pro vězně; x = ošetřovna,
xx = tam bylo místo pro spisovatele G. Morcinka
4. Zařízení cukrovary
5. Strojovna
6. Skladiště odpadu cukrovky
7. Vstupní brána
8. Hroby zavražděných vězňů
9. Kád na ponožování vězňů

ANDĚLÍN GROBELNÝ

HEINRICH JÖCKEL

VE SKROCHOVICÍCH NA OPAVSKU
NA PODZIM 1939

První koncentrační tábor na území československého pohraničí, okupovaného hitlerovskou třetí říší na základě mnichovského diktátu, nepatří k velikým a známým represím nacistického panství v Evropě. Padla o něm zmínka při soudním procesu s velitelem Malé pevnosti v Terezíně Heinrichem Jöckelem jako o jedné ze zastávek na jeho cestě ke katovskému mistrovství. Rozvířil hladinu na Opavsku po skončení druhé světové války, zabývaly se jím úřady. Exhumace hrobů ve Skrochovicích, výslechy svědků a protokoly, odsouzení Jöckelova a jeho poprava — tím se zájem vyčerpal a tábor v záplavě zpráv o obrovských mučnických národů v Osvětimi, Dachau, Mauthausenu, Ravensbrücku a stovkách dalších upadl v zapomenutí. Teprve kniha o terezínských pevnostech, která se objevila v roce 1950, připomněla Jöckelovo působení ve Skrochovicích a na necelé stránce popsala tábor a život v něm.¹⁾ Autor přitom vyšel z prokurátorova obžalovacího spisu a skrochovský tábor popsal pouze na dokreslení Jöckelovy činnosti a charakteru. V roce 1956 se zmínil o Skrochovicích katalog výstavy malířských děl prof. G. Fierly a v roce 1961 článek Ludwika Brožka v českotěšinském měsíčníku Zwrot.²⁾ Tábor si však zasluhuje větší pozornost. Byl jedním z prvních a v něm se v malém měřítku odehrávalo to, co později nacističtí činitelé uplatňovali ve velkém v táborech jiných a rozsáhlejších.

Pro studium poměrů ve skrochovickém táboře máme dosud omezený okruh archivního materiálu, který vznikl z valné části z činnosti stanice Národní bezpečnosti v Neplachovicích, oblastní kriminální úřadovny v Opavě, krajského soudu v Opavě a vyšetřovací komise v Litoměřicích. Prameny byly shromážděny v letech 1945—1946. Opírají se o vzpomínky lidí, kteří v táboře pracovali nebo dohlíželi, a zaměstnanců starého cukrovaru, v němž byl tábor umístěn. V neposlední řadě bylo možno čerpat poučení z výslechu hlavní postavy tábora Heinricha Jöckla.

Tyto prameny, které — s výjimkou výpovědi H. Jöckla — se nápadně shodují, lze považovat za dostatečné k vyličení základních údajů o táboře, byť prozrazují, že lidská paměť mnohé události zasula svěžními událostmi nebo je navzájem kontaminovala. To ovšem nic nemění na faktu, že zůstaly pramenem, i když dosti subjektivní povahy, a že se jim dostává srovnáním a kritickým zhodnocením objektivní platnosti. Všechny výpovědi i úřední zprávy o exhumaci hrobů byly přiloženy jako doličný materiál v obsáhlém spise trestní věci proti Heinrichu Jöckelovi ve fondech mimořádného soudu v Litoměřicích, dnes uložených ve fondech okresního lidového soudu v Litoměřicích. Tyto dokumenty jsou dochovány v několika exemplářích, opisech a originálech, s průvodní korespondencí úřadů, které je odesílaly.³⁾

Kromě pramenů vzniklých z činnosti vyšetřujících a soudních orgánů bylo možno použít ještě výpovědi dvou bývalých vězňů skrochovického tábora: Huberta Laštůvky a Gustava Fierly. Zejména vzpomínky akademického malíře prof. Gustava Fierly z Orlové přispěly k osvětlení vnitřního života v táboře a pomohly k zjištění, kdo byl v táboře vězněn.

V roce 1963 jsem se pokusil napsat odbornou studii o přechodném sběrném či koncentračním táboře ve Skrochovicích. Prostudovaný materiál mi umožnil rekonstrukci okolností vzniku tábora, jeho provozu, osazenstva, vedení i strážní, interního života věz-

ňů, rozpuštění tábora i osudů opuštěných objektů v dalších letech okupace. O studii projevil zájem vedení Slezského vědeckého ústavu (Śląski Instytut Naukowy) v Katowicích a redakce časopisu Zanie Śląskie. Článek vyšel i s přílohami už v roce 1964.⁴⁾ Současně jsem publikoval drobný informativní článek ve vlastivědném zpravodaji Opavsko.⁵⁾ Asi za půl roku jsem otiskl stručnou populárně vědeckou verzi v českošlánském měsíčníku Zwrot.⁶⁾

Uvedené články vyprovokovaly někdejší vězně k napsání vzpomínek na jejich nucený pobyt ve Skrochovicích, který byl jen jakousi přehrou jejich útrap v zavedených nacistických koncentračních táborech. Hlavní článek ve Zwrotu našel rychle cestu k vězňům z Těšínska a z Horního Slezska. Dostával jsem korespondenci, v níž mne polští vězňové tábora vyzývali k prohloubení studia a nabízeli mi, že poskytnou informace, ba i dokumentární fotomateriál. Připravoval jsem se na setkání s několika politickými vězni z Chorzowa a mnoho jsem si sliboval od výpovědi polského spisovatele Gustawa Marcinka. Obrátil jsem se na něho s dopisem, jenže druhého dne po odeslání jsem se dověděl, že spisovatel zemřel. Po několika týdnech jsem obdržel písemnou odpověď, že můj dopis došel po adresátově smrti. Navázal jsem tedy kontakt s chorzowskými pamětníky, nicméně ani zde jsem neuspěl. Prožitá utrpení a věk — nehledíc k jiným obtížím — udělaly své a mé setkání se neuskutečnilo. Výzva polského čtrnáctideníku protifašistických bojovníků⁷⁾ sice oživila zájem o Skrochovice, avšak možnost realizace záměru se vzdalovala.

Vypracoval jsem dotazník (27 otázek), jímž jsem si chtěl ověřit objektivitu svědeckých výpovědí, které jsem znal z doličného materiálu k procesu s H. Jocklem a z vyšetřování v Neplachovicích. Odpověď prof. G. Fierly byla precizní, její autor nepředstíral, že byl o všem, co se v táboře dělo, informován. Jeho výpověď plně potvrzovala výsledky výslechů. Zaujala mne tím spíše, že prof. Fierla žádné materiály, které jsem shromáždil, neznal. Záhy jsem dotazník s jeho odpověďmi otiskl na stránkách Vlastivědného časopisu Těšínsko.⁸⁾ Později jsem prof. Fierlu spolu s H. Laštůvkou navštívil v jeho domu v Orlové a jeho zapsané zkušenosti a vědomosti jsem rozšířil.

Na článek ve Zwrotu zareagoval G. Palowski. Příspěvek shrnoval jako vlastní zkušenost a konkretizoval poměry v táboře, opět ve shodě s tím, co mi sdělili H. Laštůvka, G. Fierla a co jsem znal z archivních materiálů. Umožnil mi tak hlubší pohled na život v táboře a na zacházení s internovanými.⁹⁾

V zásadě se můj soubor znalostí o skrochovickém přechodném sběrném táboře moc nerozšířil. Rozrostl se počet konkrétních osob, které byly do Skrochovic násilně převezeny. V srpnu 1965 jsem se obrátil dopisem na Wiktora Simiňského, který mi psal z domu důchodců v městě Zabrze. Polská pošta mi však dopis vrátila teprve poté, co hledala adresáta v Chorzowě na ulici Powstalců č. 11. „Retour parti“ mi uzavřelo cestu za „několika fotografiemi, popisem Skrochovic a několika desítkami stran strojopisu o Skrochovicích“, jak mi sděloval p. W. Simiňski zároveň se zprávou o změně adresy ještě 11. srpna 1965.

Antoni Kapica z Chorzowa uvedl ve svých dopisech čtyři dosud mi neznámé vězně z jeho místa bydliště a zároveň poslal situační náčrt tábora, jak mu utkvěl v paměti.

V říjnu 1966 proběhla tiskem zpráva, že okresní výbor Svazu protifašistických bojovníků v Opavě rozhodl, aby na budově starého cukrovaru byla umístěna pamětní deska připomínající zřízení tábora a nacistické zločiny na tomto místě. Pro informaci bylo použito faktografie mého článku.¹⁰⁾

V rámci příprav československo-polské mírové manifestace v Brumovicích-Skrochovicích proběhla tiskem drobná zpráva o skrochovickém táboře. Tato zpráva mylně uváděla ničím nedoloženou zprávu o vysokém počtu (dva tisíce!) obětí.¹¹⁾ Brzy však byla zpráva dementována podrobným popisem příprav čs.-polské manifestace, a to rozhovorem s pracovníkem kriminální úřadovny v Opavě, který v roce 1946 se účastnil šetření při exhumaci 13 pohřbených vězňů.¹²⁾

Téměř po deseti letech jsem obdržel dopis ing. Henryka Lewandowského z Krakova, dalšího vězně někdejšího koncentračního tábora. Uváděl nová jména vězňených osob, i když jinak měl poněkud zkreslené představy o rozsahu tábora a jeho obětech. Na počátku roku 1976 jsem se s pisatelem osobně setkal. Dověděl jsem se další podrobnosti, které poslouží k doplnění celkového obrazu skrochovického tábora.

Odborná historická literatura polská ani československá se dosud o Skrochovice podrobněji nezajímala. Zmínky padly téměř ve všech publikacích o Malé pevnosti v Terezíně. V polské literatuře jde rovněž jen o stručné zprávy, a to jen v souvislosti, že první rukojmí z řad polských civilních osob byli umístováni v hornoslezských věznicích, např. v Těšíně a Chorzově, a v prozatímním koncentračním táboře ve Skrochovicích.¹³⁾

I. ZŘÍZENÍ KONCENTRAČNÍHO TÁBORA

Koncentrační tábor ve Skrochovicích nevznikl náhle po vojenském přepadení Polska hitlerovskou armádou. Jeho zřízení bylo připravováno stejně pečlivě jako válečné operace proti Polsku. Nacistické úřady, zejména státní policie (Gestapo), úřadovny SS a tzv. ochranná policie (Schutzpolizei — Schupo) plánovaly sběrné tábory pro vojenské zajatce i rukojmí z řad civilního obyvatelstva. Již v srpnu 1939 připravovalo se školení pomocných sil policejních oddílů. V Opavě, která se tehdy stala sídlem vládního obvodu, počítaly nacistické úřady s rozšířením strážních oddílů z řad německého obyvatelstva. Tak na 25. srpna 1939 povolaly asi 100 lidí nejrůznějších povolání, obvykle ve stáří přes 40 let, s nimiž se nepočítalo pro zapojení do armádních útvarů. Tito sudetští Němci se shromáždili v kasárnách policejního pluku (tzv. Ostmärkische Hundertschaft) v Opavě-Kateřinkách (bývalá sokolovna), kde byli lékařsky prohlédnuti a většinou uznáni schopnými pro výkon policejní služby. Po tomto odvodu obdrželi stejnokroj pomocné policie (modrá blůza, černé kalhoty a zelená čepice) a byli ubytováni v bývalé Masarykově škole na náměstí Svatopluka Čecha. Následoval jejich krátký výcvik a poté přidělení k strážní službě.

Asi 25 mužů této pomocné policie a tři dobrovolníci od Schutzpolizei (mezi nimi Bruno Gebauer z Krnova a Leopold Seidl z Valtěrova u Ústí n. Labem, pod vedením polizeimeistra Heinricha Jöckla, známého z později zřízené Malé pevnosti v Terezíně, po válce odsouzeného a popraveného za spáchané zločiny) bylo odesláno do Skrochovic. Jejich novým působištěm se stal starý cukrovar zastavený v roce 1926. Zde s pomocí místního obyvatelstva (dělníků cukrovaru pod dohledem Franze Raidy ze Skrochovic) začali s přípravou „ubytoven“. 15. září 1939 byl ve starém cukrovaru zřízen koncentrační tábor, asi příští den sem byli dopraveni první vězni — Poláci a Židé.¹⁴⁾ „Ochrannou“ vazbu prožívali ve skladišti cukrovaru. Velitelem koncentračního tábora se stal Heinrich Jöckel, jehož do této funkce dosadil velitel Schutzpolizei v Opavě major Kienstrup. Strážní mužstvo podle výpovědi Heinricha Jöckla patřilo k tzv. Ostmärkische Hundertschaft a Sudetendeutsche Hundertschaft v Opavě-Kateřinkách. Do věznic byli navíc přiděleni jeden inspektor a dva vrchní asistenti gestapa z Opavy, kteří přijímali rozkazy a nařízení opavské úřadovny gestapa. Jöckel doznal, že vedl skrochovický tábor od 15. září 1939 do 31. října 1939 s výjimkou 14 dní, kdy byl nemocen a kdy ho ve vedení zastupoval polizeimeister von Busse z Opavy-Jaktaře. Po zrušení, jak uvedl Jöckel, bylo zbylých 300 Židů převezeno ze Skrochovic do koncentračního tábora Sachsenhausenu.¹⁵⁾ Jöckel se údajně vrátil do Opavy, kde konal hlídkovou službu. Tábor však nepochybně trval ve Skrochovicích dále. Sám Jöckel si při výpovědi odporuje, protože přiznává, že v době jeho působnosti zemřelo nebo bylo popraveno 13 vězňů. Podle přípisu opavské úřadovny gestapa starostovi ve Skrochovicích ze 17. ledna 1940, bylo

v přechodném táboře pohřbeno 13 zemřelých polských rukojmích, z nichž čtyři zemřeli až v listopadu a prosinci, poslední z nich 10. prosince 1939.¹⁶⁾

Z tohoto rozporu vyplývá, že koncentrační tábor existoval ještě aspoň do poloviny prosince, a to patrně za vedení Jöckelova, třebaže sám uvádí, že od listopadu byl přeložen do Prahy. Jedině lze připustit, že do tábora noví vězňové nebyli přijímáni a připravoval se přesun vězňových do Sachsenhausenu. Existenci tábora nejméně do poloviny prosince 1939 nebo až do konce roku 1939 potvrzuje výpověď manželky zástupce velitele Elisabeth Gebauerové z Krnova, podle níž Bruno Gebauer obdržel „asi před vánočními v roce 1939“ dovolenou, kterou strávil s manželkou u jejího bratra Scholze v Hamburku. Na Silvestra se oba vrátili do Krnova a po dovolené nastoupil Gebauer službu opět v Opavě.¹⁷⁾ Hlídač cukrovaru Josef Benisch uvedl jako datum zrušení tábora 15. prosinec 1939. Potvrzuje to rovněž vzpomínka někdejšího vězně ing. H. Lewandowského, který byl s větší skupinkou vězňů odvezen počátkem prosince 1939 do Katovic, kde byli předáni úřadovně gestapa a po přísahném slibu, že o svém věznění budou mlčet, byli propuštěni na svobodu.¹⁸⁾ Nikdo ze svědků nevedl změnu ve vedení tábora. Kusé výpovědi Jöckelovy neobjasnily mnoho stránek skrochovického tábora, mezi jinými ani otázku, do kdy byl Jöckel skutečným velitelem tábora a kdo jej v případě jeho odvolání vedl dále.¹⁹⁾

II. VĚZŇOVÉ A JEJICH ŽIVOT V TÁBOŘE

Přechodný koncentrační tábor ve Skrochovicích byl určen především pro občany polské národnosti a Židy. Seznam opavské úřadovny gestapa z ledna 1940, v němž se vypočítávají jména, data a narození, data o dopravení do tábora, data úmrtí a příčina smrti, nenechává nikoho na pochybách, koho nacistické úřady po přepadení Polska zatýkaly. Byli to polští političtí a kulturní pracovníci z oblastí Těšínska, Horního Slezska a částečně i Krakovska, polští Židé a v daleko menší míře — jak víme z nemnoha zmínek — občané české a německé národnosti z Těšínska. Pro informaci uvedeme aspoň několik osob, jak je známe z výpovědi prof. G. Fierly: spisovatel Gustaw Morcinek, akad. malíř prof. Gustaw Fierla, učitelé Fr. Toman, J. Dadok, Zahraj, kněz Lasota, studenti Sztokowski, Waleczek, Michal Nowak, paní Olszakowa a Kynastowa, ředitel spořitelny H. Laštůvka, úředník Kirbl a další.²⁰⁾ Dále zde byli drzeni Antonin Kapica, Paweł Kuberek, Ryszard Nawrat, Herbert Łazik, Paweł Moczygobma²¹⁾ a Wilhelm Simiński,²²⁾ všichni z Chorzowa, kněz Jan Gaida, probošt chrámu sv. Hedviky, ing. Franciszek Wilczek, obchodník Karol Cieśliński, rovněž z Chorzowa, Konstanty Wróbel, Piotr Dzieaczko a redaktor listu Kurier Codzienny dr. Kazimierz Dobija a mgr. ing. Henryk Lewandowski z Krakova.²³⁾

Ocitli se zde lidé nejrůznějšího věku. Mezi třinácti oběťmi byli dva sedmnáctiletí, patrně studenti, jeden třiašedesátiletý a jeden čtyřiašedesátiletý. Pokud jde o původ, stáří a národnost vězňů, se více z gestapáckého seznamu vyčíst nedá. Lze však z něho zjistit, kdy byli zavražděni vězňové do tábora ve Skrochovicích dodáváni. Stalo se tak ve dnech 16. září až 16. října 1939. Ze třinácti obětí byli dva muži sem dopraveni 16. září, tedy den po zřízení tábora(!), a již 19. září byli mrtví, třetí byl dopraven 18. září, čtvrtý 3. října... Z dalších „zemřelých“ jeden 11. října a osm 16. října. Tato data znamenají data transportů vězňů do Skrochovic, o nichž hovořili někteří příslušníci strážních oddílů ve svých výpovědích před soudem po válce. První dva zemřeli vězňové byli dopraveni z Těšína, posledních sedm z Bilska. Ukazuje to na organizované zatýkání lidí a organizovanou dopravu do koncentračního tábora. Kromě Bilska a Těšína vystupují v roli stíhatelů nacistické úřady nebo iredentistické organizace německé menšiny v Katovicích a Krakově. Organizátorem honiček na Poláky a Židy byly úra-

dovny gestapa. Z Opavy byli vězňové denně nebo obden dopravováni, zpravidla nákladními auty nebo autobusy, do Skrochovic.

Výpověď denního hlídače bývalého cukrovaru Josefa Benische poskytuje další podrobnosti, pokud jde o sociální složení vězňů. Byli mezi nimi také kněží a jeptišky.²⁴⁾ Ženy byly v táboře v menšině. Vyplývalo to ze skutečnosti, že se daleko méně zapojovaly do politického života a jako takové nebyly označeny gestapem a německými nacionalistickými organizacemi za podezřelé či nebezpečné. Třebaže Jöckel popíral přítomnost žen ve Skrochovicích, bylo zjištěno, že ženy v táboře opravdu žily. Prof. Gustav Fierla znal v táboře paní Olszakovou, ženu lékaře a polského starosty města Karviné, který byl v posledních srpnových dnech zavražděn karvinskými nacisty v lese na katastru obcí Karviné a Horní Suché, paní Kynastovou z Karviné, dále mladou Židovku a asi osmnáctiletou funkcionářku polských skautů.²⁵⁾

První vězňové — podle Ringa jich bylo 16 a byli z Těšínska — byli ubytováni v přízemních místnostech bývalého skladiště cukrovaru. Toto skladiště bylo ostatním drátem rozděleno na několik oddělení. Rovněž nádvoří bylo obehnáno ostatním drátem. V místnostech (25×10 m) nebyly postele ani příkrývky, takže vězňové leželi na holé podlaze nebo na papíře a příkrývali se vlastními kabáty. Příkrývky a slavníky s trávou byly opatřeny až mnohem později. Zprvu byli muži umístěni spolu s ženami, potom už odděleně. Vzhledem ke stálému přílivu nových vězňů se stav vězňů měnil, nejvyšší počet činil asi 700.

Vězňové chodili pod dozorem pracovat k okolním německým rolníkům, významnější vězňové vykonávali různé práce uvnitř tábora. Jeden polizeimeister vodil 6—16 osob (podle rozsahu polností). Nešlo jen o lehké práce. Např. úprava nádvoří představovala současně trest. Vězňové tahali těžký silniční válec (pro koně) a někteří dozorcí vynucovali na nich holemi intenzivnější práci.²⁶⁾ Část vězňů sklízela cukrovku na statcích nebo ji skládala v cukrovaru ve Vávrovicích u Opavy. Do cukrovaru byli vozeni nákladními autem. Jeden vězeň měl denně složit čtvrt vagónu. Skládali obyčejnými vidlemi, které se zapichovaly do cukrovky a práce se tím pro hladové vězně neobyčejně ztěžovala. Práce při sklizni řepy byla obtížnější, když přšelo. Vězňové se totiž nesměli převléci, i když byli promoklí na kost. Šaty, v nichž spali, na nich pomalu hnily.²⁷⁾ Strava vězňů byla až příliš jednoduchá. Jedli třikrát denně, a to ráno bramborovou polévku nebo sběračku černé neslazené kávy se suchým chlebem (asi 15 dkg), k obědu obdrželi opět bramborovou (moučnou) polévku nebo nějakou omáčku či tzv. eintopf s kousíčkem chleba a k večeři čaj či kávu z náhračky s chlebem. Vězňové tedy trpěli hladem.²⁸⁾

Vězňům se rovněž dostalo „ošetření“ v případě nemoci. Ošetřovna byla zřízena v prvním poschodí bývalého skladiště surového cukru. První tři týdny ji vedl Amand Tresper z Opavy, který získal praxi u sanitní služby v době první světové války. Gebauer mu k výkonu služby předal obvazy, různé tabletky, kapky a další. Tresper však nemohl ošetřit každého. Když např. obvazoval jednomu vězni poraněnou hlavu, vešel do ošetřovny Jöckel, z jehož příkazu musel obvaz sejmout, protože obvazy byly určeny jen pro strážné a nikoli pro vězně.²⁹⁾ Vězněný Bonczek ze Stonavy měl protézu nohy. Přesto ho strážní kopalí do pahýlu nohy. Jelikož nedostal obvazy, balil si hnísavé otoky do špinavých hadrů. Když vypukla v táboře nakažlivá choroba (hovořilo se, že tyfus), byli těžce nemocní umístěni na opačnou stranu místnosti než ostatní vězňové; odtamtud se už nikdo nevrátil. Na ošetřovně umístěné koncem října 1939 v bývalé kůlně, která byla výjimečně i vytápěná, leželi vězni poranění od dozorců. Podle svědectví prof. Fierly, kterému bylo těsně před jeho propuštěním poručeno, aby ošetřoval tyto raněné, sestávala celá péče o nemocné v tom, že jim byla poraněná místa, zpravidla zadnice, omývána bělavou tekutinou (patrně chlórované vápno). Při tomto ošetření odpadávaly některým kusy masa. Poraněný Heczko, který byl nelidsky zbit, ležel v tzv. ubytovně několik týdnů na troše vlhkého smetí; nakonec následkem vnitřních poranění zemřel na záchodě, kam ho odnesl jeho spoluvězni. V úředních záznamech se však o Heczkově

úmrtí nikde nehovoří. Rovněž jiní, např. Szotkowski z Mostů u Jablunkova, leželi dlouhou dobu bez jakéhokoliv ošetření mezi zdravými vězni.³⁰⁾

Vězňové byli přivázáni autobusy, nákladními auty, v ojedinělých případech autem gestapa. Když vystupovali z vozidel, strážní v čele s Jöcklem a Gebauerem na ně řvali a tloukli je holemi, řemeny, karabáči, obušky, býkovicem nebo rákoskou po celém těle. Rákosku a býkovec nosili Jöckel a Gebauer stále. Podle Gebauerova názoru bylo toto bití nutné, protože „vězeň musí být ihned zpočátku zbit, aby měl patřičný respekt před stráží“.³¹⁾ Vězňové procházeli nebo častěji probíhali tzv. uličkou a byli přitom nemilosrdně bití. Později dalo vedení tábora v místech, kde zastavovala auta s novými vězni, postavit zídku s úzkým průchodem, aby vězňové museli procházet po jednom a aby stráž měly možnost bít každého. Podle vyprávění jednoho z vězňů o přejímání nového transportu štvaní vězňové utíkali k průchodu a zídku zbourali.³²⁾

Vězňové byli bití i při ranní půlhodině. Ta se konala brzy ráno, asi v pět nebo šest hodin, a Jöckel s Gebauerem při ní týrali vězně. Po příchodu do tábora si z Jöckelova příkazu museli vězňové navzájem stříhat vlasy dohola.³³⁾ Po vstupu do tábora odebrali strážní vězňům klobouky, pláště a drobné věci, které nacpali do beden. Fotoграфovali vězně zepředu i z profilu. Po celou dobu nesměli vězňové odkládat svůj oblek. Neustálým nošením jej brzy zničili. Spali oblečení, takže v krátké době se do nich daly vši.³⁴⁾ K rannímu apelu museli vězňové nastoupit vyslečení do půl těla. Gebauer bil vězně gumovým obuškem, když nebyli schopni vykonávat takové cviky, jaké sám požadoval. Někdy je zbil tak, že někteří zůstali ležet v bezvědomí a museli být polévání vodou, aby se probrali. To je však nezachránilo před nástupem do práce k německým sedlákům nebo před čištěním stavebního materiálu v táboře.³⁵⁾ Do tábora totiž docházeli zedníci z řad místního obyvatelstva, rozebírali některé zdi starého cukrovaru a uvolněnými cihlami dláždili blátivé nádvoří.³⁶⁾ Ve Skrochovicích se tvrdilo, že opilí němečtí policisté řádili v táboře s býkovicí, „až z internovaných maso padalo“. V noci si přý příslušníci Schutzpolizei vodili do tábora spolehlivé místní Němce a znásilňovali vězněné ženy.³⁷⁾ Bruno Gebauer byl později za nedovolený pohlavní styk s ženami zatčen. Jeden ze zástupců vedoucích tábora Seidel zkoušel na věznicích své boxerské umění. Jednomu vězni — byl to ředitel nemocenské pojišťovny, který přišel za Seidlem s nějakou prosbou — na ubytovně vyrazil v přítomnosti pomocného strážného Ringa zub.³⁸⁾

Jöckel se v týrání nezastavil ani před tělesně vadnými. Tak ztloukl vězně, který nemohl vystoupit z auta, protože měl protězu ruky. A týral i příslušníky pomocné stráže, jestliže nebyli k vězňům dostatečně tvrdí, odhodili nedokouřenou cigaretu nebo podali trochu jídla.³⁹⁾ Rovněž dozorce Rudolf Jaschke často fackoval vězně. Avšak i jiní dozorcí byli brutální; kopali např. vězněného Bonczka do protězy i pahýlu jeho nohy.

O tomto trýznění informovali vězňové některé zaměstnance bývalého cukrovaru, např. denního hlídače Benische a úřednici Marii Schamarovou. Jiné spojení bylo velmi těžké. Někteří vězňové přý poslali zprávy svým příbuzným prostřednictvím zedníků, kteří pracovali v táboře.

Před mimořádným soudem v Litoměřicích by skrochovické působení Jöckelovo nebylo snad ani vyšlo najevo. Při prvním protokolu v internačním táboře v Ziegenhainu v Hessensku dne 22. listopadu 1945 je Heinrich Jöckel nepřiznal. Ve svém životopise uvedl jen to, že v únoru 1939 byl ve funkci policejního přeložen k Schutzpolizei do Opavy, kde vykonával hlídkovou službu, a začátkem ledna 1940 k tajné státní policii do Prahy.⁴⁰⁾ K vedení tábora ve Skrochovicích se Jöckel přiznal teprve u výslechu 12. února 1946. Informace podala stanice Sboru národní bezpečnosti v Neplachovicích u Opavy, která již v roce 1945 začala zjišťovat první údaje o táboře. Spolupracovala s kriminální ústřednou v Opavě, později i krajským soudem v Opavě. Výsledky a výpovědi svědků hovořily o mrtvých, kteří ve Skrochovicích zemřeli nebo byli zastřeleni. Svědci — bývalí pomocní strážní, hlídač, úřednice, pomocný dělník a železniční zříze-

nec — neuváděli stejný počet mrtvých, protože jednak nepůsobili v táboře po celou dobu, jednak neviděli všechny exekuce a pohřby. Jan Jagusztyn, zaměstnanec na nádraží ve Skrochovicích, uváděl již 16. prosince 1945, že při vykonávání služby v železničním strážním domku, odkud bylo vidět do zahrady cukrovaru, zahlédl devět podivných pohřbů; internovaní totiž vynášeli z bývalé kantýny mrtvolu na primitivních nosítkách až do rohu zahrady, kde byl zřízen hřbitov polských vězňů. Mrtvolu byly vždy shozeny do hrobů a zahrabány.⁴¹⁾ Podle sdělení Josefa Benische mělo být těchto hrobů celkem čtrnáct, přičemž v jednom z těchto hrobů měly být pohřbeny dvě mrtvolu.⁴²⁾ O popravách a pohřbívání vězňů věděla rovněž Němka Marie Schamarová z Palhance. Dověděla se to jednak od jednoho vězněného Poláka, jednak sama, když se vracela z cukrovaru po kolejkách k nádraží, viděla kopat hroby v rohu zelinářské zahrady; jindy viděla kopat na místě bývalé skládky vápence.⁴³⁾ Jöckel si vzpomněl na třináct mrtvých. Pamatoval si do roku 1946, přestože za uběhlých sedm let byl svědkem a původcem tisíců úmrtí, vražd a zabití, dosti přesně místo, kde byli pochováni, a vyšetřujícímu soudci v Terezíně podal situační náskres zahrady. Tento náskres víceméně souhlasil s nákresem, který zaslala úřadovna gestapa obecnímu úřadu ve Skrochovicích, a shodoval se s údaji všech vyslychaných svědků. O hřbitovu vědělo i mnoho jiných činitelů. Schválila jej totiž dvanáctičlenná komise, v níž byl lékař a vládní prezident z Opavy.⁴⁴⁾ Jöckel ve svém plánu zahrady umístil hroby na dvou místech, což bylo v rozporu se svědeckými výpověďmi i s ohledáním povrchu vyznačeného terénu.⁴⁵⁾

Podle Jöckelovy výpovědi zemřelo nebo bylo v táboře usmrceno 13 osob, z toho tři vězňové údajně zemřeli na tyfus, šest vězňů na jiné nemoci, tři vězňové byli popraveni a jeden zastřelen na útěku.^{45a)} Tento počet souhlasí s počtem uvedeným v přípisu opavské úřadovny gestapa, s plánkem hrobů v zahradě cukrovaru a s výsledkem exhumace v roce 1946, která mohla být provedena podle tohoto plánu. Rozcházejí se však zprávy o příčinách úmrtí. Podle zprávy gestapa zemřel na tyfus jen jeden vězeň, popraven byl také jeden, při vloupání zastřelen jen jeden, na srdeční slabost či mrtvici zemřely čtyři osoby, na otravu krve, mozkovou mrtvici, vodnatelnost a tuberkulózu zemřelo údajně po jednom vězni a dva na zápal plic. Podle výpovědi denního hlídače J. Benische přijel v říjnu 1939 transport asi 19 mužů. Od této skupiny, jak Benisch sám zpovzdálí pozoroval, byl oddělen jeden starý muž, jehož Jöckel s třemi vojáky zavedl k továrnímu komínu, kde ho vojáci v Jöckelově přítomnosti zastřelili. Vězeň byl zakopán na místě zastřelení, avšak na zářez ředitele cukrovaru, jemuž hlídač případ hlásil, byl vykopán a pohřben v rohu zahrady současně s jedním Židem, který údajně zemřel téhož dne. Když se Benisch dotazoval, kdo byl zastřelen, bylo mu řečeno, že nějaký starosta z Karviné.⁴⁶⁾ Pomocný strážný Jan Ring o obětech věděl, neznal však jejich počet. Úřednice Marie Schamarová se od jednoho vězněného Poláka dověděla, že čtyři vězňové byli popraveni u továrního komína a jeden byl zastřelen u ohrady při pokusu o útěk. Podle vzpomínek prof. Fierly bylo vězňům na apelu oznámeno jen zastřelení A. Sekuly, který se prý vloupal na půdu, aby odcizil hodinky. Toto vloupání však bylo nastraženo, Sekula poslán na půdu a zastřelen. Krádež jakéhokoliv předmětu totiž neměla význam, vězeň si nijak nemohl přilepšit. Navíc však uvádí prof. Fierla úmrtí jistého Heczka, který podlehl těžkému vnitřnímu zranění.⁴⁷⁾ O tomto úmrtí zpráva gestapa nehovoří.

Exhumace, provedená 14. května 1946, přinesla některá zjištění, která staví Jöckelovu výpověď o mírném zacházení s vězni a úřední zprávu gestapa o příčinách úmrtí internovaných do zcela jiného světla. Přes setlelost mrtvol exhumace dosvědčuje, že zacházení s vězni bylo takové, jak podali svědci, mezi jinými příslušník Schutzpolizei, zajištěný po válce na Kladně, Rudolf Winter. Winter vypovídal o týrání vězňů, prováděném především Jöckelem a Gebauerem přímo na ubikacích vězňů a v nepřítomnosti strážných.⁴⁸⁾

Exhumační komise sice nezjistila příčinu smrti Ludvíka Zemánka, zato zjistila, že „horní část mrtvolu ve výši krku a ostatní části hrudníku byla ovinuta několikanásob-

ně měděným, asi 1 mm silným, gumovou izolací opatřeným drátem". U Jana Mrozika vyslovila podezření ze smrti zadušením, protože mrtvola v krajíně hrudníku byla omotána množstvím pytloviny. U Jiřího Suttera byly zjištěny zlomeniny žeber a vyslovena domněnka o smrti ušlapáním. Mrtvola Šimona Windholze byla bez pytlového obalu, její nohy byly nad kotníky svázaný měděným drátem a dvěma dráty železnými s klíčkou; drát tedy byl patrně utahován. A názor komise: „Příčina smrti nedala se bezpečně zjistiti. Z polohy mrtvoly možno však soudit, že byl pohřben člověk živý nebo umírající, který se ještě posledními silami snažil zády nadzvednout navršenou hlinu, přičemž se levou rukou opíral o podložku, dlaň ležela v té době asi před dolním okrajem kosti hrudní. Prává ruka stočena dozadu vzhůru byla bezmocná. Nohy svázané drátem stažené". U mrtvoly Michala Žabinského byla zjištěna násilná zlomenina nosní kosti, podobně u mrtvoly Augusta Sekuly, oblečené v černý oděv, patrně v kněžskou kleriku. I v tomto případě je zajímavé zjištění exhumací komise: „Kolem nohou ve výši kotníků izolovaný měděný drát, volnou klíčkou podložený pod nohy...“ „Při vydělávání mrtvoly byla nalezena v pravé lopatce střelná rána procházející směrem zpředu nazad s hvězdicovitými lamely kostí. Z tohoto nálezu možno bezpečně soudit, že pohřbený byl zastřelen". U mrtvoly Jana Pilarze vyslovila komise podezření o smrti stětím. Mrtvola Davida Liebmana byla pochována s oddělenou hlavou; vězeň byl s největší pravděpodobností sťat. Mimoto měla mrtvola vyražené zuby v horní čelisti.⁴⁹⁾

Zjištění komise o uložení mrtvol je totožné s výpověďmi svědků, neshoduje se s tvrzením Jöckelovým, že mrtvoly byly pohřbívány v bednách. K zabalení mrtvých bylo většinou použito pytloviny, v žádném případě beden.

Mezi třináct obětí tábora ve Skrochovicích patří tito příslušníci polského státu:

Příjmení, jméno	narozen kdy a kde	dopraven kdy a odkud	zemřel dne	příčina udaná gestapem
1. Sutter Jiří	19. 3. 1875 Dzięgielów	16. 9. 1939 Těšín	19. 9. 1939	Vom Einsatz Teschen erschossen
2. Windholz Alexander	19. 4. 1874 Bilnia	16. 9. 1939 Těšín	19. 9. 1939	Verstorben an Herzschlag
3. Wyżgoł Michal	24. 2. 1888 Miechowice	11. 10. 1939 Katovice	18. 10. 1939	Verstorben an Gehirnschlag
4. Žabiński Jan	8. 9. 1900 Głębowiec	16. 10. 1939 Bílsko	20. 10. 1939	Verstorben an Tuberkulose
5. Zander Jan	22. 6. 1894 Kanice	16. 10. 1939 Bílsko	21. 10. 1939	Verstorben an Herzschwäche
6. Sekula August	5. 8. 1901 Łędziny	18. 9. 1939 Katovice	28. 10. 1939	Beim Einbruch erschossen
7. Žurowski Józef	6. 12. 1922 Bílsko	16. 10. 1939 Bílsko	28. 10. 1939	Verstorben an Herzschwäche
8. Stachow Józef	1. 12. 1922 Staré Bílsko	16. 10. 1939 Katovice	1. 11. 1939	Verstorben an Typhus
9. Goldstoff Jesuar Geršel	3. 5. 1889 Krakov	3. 10. 1939 Krakov	6. 11. 1939	Irresein, Herzschwäche
10. Pilarz Jan	19. 12. 1909 Szczyrk	16. 10. 1939 Bílsko	7. 11. 1939	Verstorben an Blutvergiftung
11. Liebmann David	2. 8. 1892	16. 10. 1939	8. 11. 1939	Verstorben an Lungenentzündung — Herzleid
12. Mrozik Jan	13. 10. 1893 Pruchna	16. 10. 1939 Bílsko	3. 12. 1939	Lungenentzündung — Herzleid

Příjmení, jméno	narozen kdy a kde	dopraven kdy a odkud	zemřel dne	příčina udaná gestapem
13. Zemanek Ludwik	13. 7. 1889 Biala	16. 10. 1939 Bílsko	10. 12. 1939	Wassersucht ⁵⁰⁾

Podle Jöckelovy výpovědi byli zastřeleni čtyři lidé, podle zprávy gestapa jen dva, svědci udávají různý počet, nejvíce čtyři. Připusťme, že Jöckel vypovídal v této věci správně a že nezahynulo více než třináct osob. Na tak krátkou dobu bylo obětí ve Skrochovicích dost. Nebyla to obyčejná věznice, jak přesvědčoval Jöckel, nýbrž tábor a mužirna se všemi znaky koncentračních táborů, kde vězňové byli odkázáni na svévolné jednání dozorců z řad gestapa a Schutzpolizei. Popravky se zde konaly bez řádného soudu, ba i bez formálního stanného soudu podle pokynu úřadovny gestapa v Katovicích a Opavě. Zacházení s vězni se řídilo řádem, který určovali svým chováním Jöckel a Gebauer, oba členové SS a Schutzpolizei, podléhající rozkazům gestapa. Výkazy o příčinách úmrtí byly vyráběny stejně jako v jiných koncentračních táborech a termíny Herzschwäche, Herzleid, Herzschlag, Gehirnschlag, Lungenentzündung a další zakrývaly skutečnou příčinu smrti, tj. zastřelení, stětí, ubití apod., nebo uváděly jen poslední z příčin, která byla vyvolána mnoha předcházejícími: hlad, podvýživa, nákaza, bití a týrání atd.

III. POLICEJNÍ KÁDRY V TÁBOŘE

Hlavní dozorní orgány se rekrutovaly z řad nacistické ochranné policie — Schutzpolizei, která podléhala úřadovněm SS a gestapa, i když to Jöckel ve výpovědi popírá. Úředníci gestapa spolupracovali s příslušníky Schutzpolizei a SS a vedli tedy tábor společně. O tom, kdo do tábora bude umístěn, rozhodovalo gestapo, hlavně úřadovna v Katovicích, méně úřadovna v Opavě. Kromě jednotek Schutzpolizei z Opavy-Kateřinek dodávala strážní oddíly také 2. motorizovaná pohotovostní setnina (Zweite motorisierte Hundertschaft) v Mladecku na Opavsku. Odtud dojíždělo asi 20—25 členů a ve Skrochovicích byli nepřetržitě celý týden. Poté byli vystřídáni jinou skupinou a vrátili se za týden. Po čtyřech týdnech skupina z Mladecka byla odvolána. Stráž byla v táboře ubytována a měla na starosti nejen střežení tábora, nýbrž také odvádění vězňů na práci k rolníkům německé národnosti a na velkostatek. Práci přiděloval sám vedoucí tábora Heinrich Jöckel nebo jeho zástupce Bruno Gebauer. Příslušníci Schutzpolizei pocházeli větším dílem ze Sudet. Prodělali krátký, asi půlroční výcvik a pak se vrátili do blízkosti míst svého bydliště.⁵¹⁾ Ze 17 strážných a gestapáků, kteří byli zjištěni do dubna 1946, měli tři své stálé bydliště na území vlastního Německa, o třech nebyla bližší data zjištěna a jedenáct jich pocházelo ze zabraného československého pohraničí. Všichni byli německé národnosti.⁵²⁾ Většinou to byli mladí lidé, nejmladší Postulka měl 22 let, Gebauer, Endlicher a Halbgebauer 26 let, ostatní nepřekročili čtyřicítku.

Výslechy svědků, mezi jinými také bývalého člena Schutzpolizei a strážního oddílu Rudolfa Wintra, rozšířily vědomosti o dozorcích. Tak Winter uvedl navíc ještě devět policistů, kteří sloužili ve Skrochovicích. Dva z nich byli z Vídně, dva neznámo odkud a pět pocházelo ze Sudet.⁵³⁾ Marie Schamarová jmenovala Josefa Reicherta z Města Libavé, který dojížděl do Skrochovic z Mladecka.⁵⁴⁾

Příslušníci Schutzpolizei a gestapa se přičinili o zostření situace v táboře. Vynikli v tom zejména Jöckel, Gebauer a Seidl. Všichni vyslychaní pomocní policisté, civilní svědci i Rudolf Winter vypovídali shodně, že tito tři vedoucí činitelé vynikali hrubostí.

Gebauer byl tak „služebně“ zaneprázdněn, že za manželkou do blízkého Krnova, třebaže vlastnil motocykl, jezdil jen jednou týdně, a to pouze na několik hodin.⁵⁵⁾

Po skončení služby se strážní vraceli buďto do Mladecka, jako např. R. Winter, nebo do policejních kasáren (v bývalé sokolovně) na Ratibořské ulici v Opavě-Kateřin-kách. Je to jisté o H. Jöckelovi, Hermannu Kargerovi, B. Gebauerovi i Rudolfu Grög-
rovi.⁵⁶⁾

Pomocnou strážní službu vykonávali narychlo vycvičení Němci z Opavy. Známe jich dosud 14; pocházeli z nejrůznějších sociálních skupin — od dělníků a řemeslníků až po úředníky a učitele, byli spíše středního věku. Jediný Tresper sloužil na ošetrovně, ve výjimečných případech působil jako dozorce. Nejmilnějším z těchto pomocných stráž-
ných byl Rudolf Jaschke, který často vězně políčkoval. Pomocní policisté byli většinou odvedeni, po čase pak byli propuštěni. Ring a Tresper prý proto, že žili ve smíšeném manželství s Češkami. Podle výpovědi trvala pomocná služba 3 týdny až měsíc. Pomoc-
ní policisté prý neztěžovali vězňům jejich pobyt ve vězení, ale také jim nepomáhali, pro-
tože se báli, že budou stíháni příslušníky Schutzpolizei, zvláště Jöckelem a Gebauerem. Někteří nevěděli, že jsou v táboře umístěni i tři úředníci gestapa. Ringa prý Jöckel
dokonce zřekl za to, že odhodil vězňům nedopalky cigarety, a nadával mu Sude-
tendisches Schwein a Tschechisches Schwein.⁵⁷⁾ Gebauer zatáhl do tábora k výsle-
chu i železničáře Jana Jaguszyna, který spravoval u cukrovaru kolo. Ten měl při výsle-
chu možnost poznat Gebauerovy metody.

Hlavní vyšetřování vedli úředníci gestapa. Podle jednoho svědectví bylo šest lidí propuštěno na svobodu. Podle jiného svědectví byli někteří vězni propuštěni, jiní pře-
dání dalším úřadům. Dvěma vězňům prý se podařilo uprchnout při vykonávání práce na poli a nebyli dopadeni. Nařizovací moc měl údajně inspektor gestapa Willy Hemsin
(jinde Hemsig), který bydlel v táboře. Střílení prý se dělo podle rozkazu, který při-
vezly strážní oddíly zároveň s vězni. Podle Jöckela tedy popravy byly nařízeny zvenčí,
bez jeho podílu nebo podílu místních orgánů gestapa. Jöckel údajně jen přihlížel. Dvě
popravy prý byly nařízeny proto, že muži stříleli v zázemí na německé vojsko.⁵⁸⁾ Sám
fakt, že opavská úřadovna přiznávala jen dva případy smrti zastřelením, kdežto u vý-
slechu přiznal obviněný Jöckel čtyři případy, což dosvědčili i jiní svědci, vytváří dojem,
jako by gestapáci a velitelství tábora uplatňovali vlastní režim tvrdé ruky. Kdyby věz-
ňové byli popraveni na rozkaz z Katovic, kde úřadovna gestapa vystupovala proti Po-
lákům a Židům víc než horlivě, nebyli by v úředním přípise zakrývali příčiny úmrtí ně-
kterých vězňů. Jöckelovo tvrzení, že popravu provedl jeden „Untersturmführer a dva
muži od doprovázejícího transportu, jejichž jména neznám“, nepřesvědčuje.⁵⁹⁾ Nemož-
nost kontrolovat všechny příslušníky Schutzpolizei a gestapa, kteří sloužili ve Skrocho-
vicích, ponechávala otázku vražd v táboře neosvětlenou. Nacisté z třetí říše spolupra-
covali ve vedení a hlídání tábora ve Skrochovicích se sudetskými Němci. Z řad němec-
kých občanů z pohraničí vzešli členové Schutzpolizei, kteří nevybíravými prostředky
zacházeli s vězni, i členové pomocné stráže. Hitlerovský režim tedy i v tomto případě
počítal s uplatněním bývalé páté kolony pro svůj potlačovatelský aparát a mnozí Něm-
ci tuto službu uvítali rádi.

Vedle policejně organizovaných útvarů se do jisté míry podíleli na životě tábora
také civilní občané německé národnosti ze Skrochovic a blízkého okolí, stejně jako ci-
vilní úřady, např. úředníci vládního obvodu Opava v čele s vládním prezidentem dr.
Fritzem Zippeliem. S příslušníky Schupo a gestapa se stýkaly místní Němci, svobod-
né i vdané.⁶⁰⁾ S německými policisty udržoval časté styky skrochovický řezník Willi-
bald Nettek, Erich Lakota, pokrývač Jan Englisch, Josef Janetzky a dr. Gnedinger.
Nettek byl známý již z doby před mnichovským diktátem, kdy zajížděl svým autem do
německých obcí a pozdě se vracel, přátelil se se syny Františka Raimanna, u něhož
byly ukryty zbraně.⁶¹⁾ Také manželé Bayerovi ze Skrochovic a Josef Korsítka (Korzist-
ka?) z Holasovic žili v přátelských stycích s příslušníky Schutzpolizei.⁶²⁾

Jöckel a jiní policisté byli alkoholiky. Pro rozmařilý život a časté pitky potřebovali peníze, protože ze svých platů si mnoho dovolit nemohli. Aby zvýšili své příjmy, obírali vězně o jejich zavazadla, snad také o peněžní hotovosti. Hlavní zdroj příjmů však představovaly potraviny, hlavně maso, které dodával řezník Willibald Nettek ze Skrochovic. Tyto potraviny buď putovaly do domácností strážných nebo nebyly dodány, avšak proplaceny. Na konto vězňů se tedy živila řada dozorců a rozmařilá německá společnost, která se s nimi přátelila.⁶³⁾

IV. STARÝ CUKROVAR PO LIKVIDACI TĀBORA

Od 15. prosince 1939 až do jara 1940 bylo skladiště opuštěno. Poslední vězňové byli odvezeni do Sachsenhausenu nebo do Breslau. Jako památka na smutné časy tábora zůstalo zde třináct opuštěných hrobů. Na jaře 1940 přijel do cukrovaru transport vojenských zajatců. Šlo o 100 Ukrajinců, patrně příslušníků poražené polské armády. Hlídalo je 12 nacistických vojáků. Zhruba po roce byli Ukrajinci vystřídáni asi stejným počtem anglických zajatců, kteří pokračovali v práci na započaté regulaci řeky Opavice. Někdy v květnu 1943 tuto práci dokončili a vrátili se do zajateckého tábora v Łambinovicích na H. Slezsku (Lamsdorf), odkud byli do Skrochovic přivezeni. V červenci 1943 převzala všechny objekty bývalého cukrovaru železniční správa v Krnově a přestavěla je na železniční skladiště. Také na těchto pracích se podíleli zahraniční dělníci. Jednak zde pracovalo 5 litevských rodin, dvě rodiny lotyšské a mnoho lidí z tábora v Krnově. Větší část těchto pracovních sil tvořily totálně nasazené Polky, v menším počtu zde pracovali Francouzi.⁶⁴⁾

Po osvobození Opavska a Krnovska se pomalu začala vynořovat ze zapomnění historie skrochovického cukrovaru, historie oněch pohnutých měsíců na podzim roku 1939. Podnět k šetření vzešel z řad místního obyvatelstva, které chtělo poznat pravdu, resp. sdělit, co vědělo. Po převzetí výkonné moci československými úřady zahájila stanice Sboru národní bezpečnosti pátrání po hrobech a po původcích, začala s výsledky těch, kteří ve Skrochovicích zůstali a kteří nějakým způsobem přišli do styku s táborem, s jeho strážci nebo vězni. 10. prosince 1945 podalo opavské kriminální oddělení SNB státnímu zastupitelství v Opavě návrh, aby byla provedena exhumace obětí skrochovického tábora. Vedle jednání o exhumaci probíhalo šetření o táboře a 25. dubna 1946 bylo učiněno dodatečné trestní oznámení proti Heinrichu Jöckelovi jako veliteli (tehdy byl internován v Terezíně) a proti jeho společníkům, pokud byli zjištěni. Z policistů Schupo byl tehdy zajištěn pouze Rudolf Winter, a to v Kladně. Krajský soud vyzooměl kriminální oddělení SNB v Opavě 1. února 1946, aby zařídilo všechno potřebné pro exhumaci. Protože šlo o polské státní příslušníky, byla informována polská Misja Repatriacyjna v Praze (II, Všešrdova ul. č. 3) s tím, aby se eventuálně její zástupci zúčastnili exhumace. Dne 8. května 1946 došla místnímu národnímu výboru ve Skrochovicích zpráva, že 13. května 1946 přijede zástupkyně Polského červeného kříže. Vyšetřující soudce dr. Charvát stanovil exhumaci na 14. května 1946 dopoledne. Exhumace začala v 9.30 hod. a zúčastnili se jí vyšetřující soudce krajského soudu v Opavě dr. Charvát, zapsosatel Hill, znalci MUDr. Otto Hauptfleisch, obvodní lékař z Holasovic, a MUDr. Jan Krejčířík, primář prosektury v opavské nemocnici, soudní svědci Otto Valík, Vilém Hoffman a Tereza Klosová jako delegátka Polského červeného kříže z Prahy. Mimoto byly přítomny vyšetřující orgány opavské úřadovny a orgány oblastní úřadovny státní bezpečnosti a členové stanice SNB v Neplachovicích.⁶⁵⁾ Výsledky místního ohledání a slyšení znalců byly instanční cestou postoupeny vyšetřovací komisi u mimořádného okresního lidového soudu v Litoměřicích jako doklad k projednání zločinné činnosti Heinricha Jöckela ve Skrochovicích.

Případ byl zatím uzavřen. Nové archivní materiály snad ještě upřesní krátký, ale krutý úsek dějin slezské obce za nacistické okupace, který zůstane výstrahou před stá-
lým nebezpečím fašismu.

POZNÁMKY:

- 1) Malá pevnost Terezín. Dokument československého boje za svobodu a nacistického zločinu proti lid-
skosti. Vydalo nakladatelství Mír, Praha 1950, s. 143. Zpracoval Pavel Kypr s pomocí dr. Zd. Beneše,
T. Kulišové, Al. Pipky a dr. J. Zavorala.
- 2) Wystawa — Gustav Fierla 2. — 8. V. 1956, s. 3; Ludwik Brożek, Represje i polityka eksterminacyjna
na Śląsku w latach 1939—45. Zwrot roč. 13, č. 10, s. 3—5, Český Těšín, říjen 1961.
- 3) Sign. Lsp 1200/46. Fotokopie v literárním archívu Slezského ústavu ČSAV v Opavě sign. 1/1778. Ma-
teriály jsou porůznu v kartónu I, svazek II, str. 55—57, svazek VII, str. 202—215, žaloba na str. 233
až 234; v kartónu II, zejména sv. XII.
- 4) Andělín Grobelný, Obóz koncentracynjny w Skrochowicach na Śląsku Opawskim. Zaranie Śląskie XXVII,
č. 3, s. 571—572, Katowice 1964.
- 5) A. Grobelný, Koncentrační tábor ve Skrochovicích na podzim 1939. Opavsko 1964, č. 9, s. 5—7.
- 6) Andělín Grobelný, Obóz koncentracynjny w Skrochowicach. Zwrot r. 17, č. 5, s. 6—8, Č. Těšín 1965.
- 7) Kto przebywał w obozie koncentracynjnym w Skrochowicach. Za Wolność i Lud č. 13 (250), s. 18, War-
szawa 1.—15. VII, 1965.
- 8) Prof. Gustav Fierla o pobytu v koncentračním táboře ve Skrochovicích. Těšínsko 1965, č. 19—20, s. 34
až 35.
- 9) Gabriel Palowski, Byłem więziony w Skrochowicach. Zwrot r. 17, č. 7 (188), s. 6—7, Č. Těšín 1965.
- 10) Nová svoboda r. 22, Ostrava 20. 10. 1966, s. 3, Cesta vraha od Skrochovic po Malou pevnost.
- 11) Nová svoboda r. 23, č. 106, s. 2, Čs.-polská manifestace ve Skrochovicích. Býval tu koncentrák. Au-
tor vh).
- 12) Věra Hahnová, Zeměli ve Skrochovicích. Debut terezínského kata Heinricha Jöckela. Nová svoboda
r. 27, č. 115, s. 3, Ostrava 13. 5. 1967. — Nové Opavsko IX, č. 18, 8. 5. 1967, s. 1, Dny českosloven-
sko-polské družby.
- 13) Edward Pasek, Wzięcie cieszyńskie. In: Więzienia hitlerowskie na Śląsku, w Zagłębiu Dąbrowskim
i w Częstochowie 1939—1945, s. 47. Katowice 1983. Praca zbiorowa pod redakcją Andrzeja Szefera.
- 14) ZNV — expozitura v M. Ostravě, oblastní kriminální úřadovna v Opavě, zápis o výpovědi pomoc-
ného policisty Jana Ringa ze 17. 5. 1946.
- 15) Mimořádný lidový soud v Litoměřicích, sign. Lsp 1200/46, sv. II, str. 55—57, Výslech H. Jöckela v Li-
toměřicích z 1. 2. 1946.
- 16) Tamtéž. Přípis čj. Br. Nr. L 1 zní: Im Nachhang zu der s. zt. dort eingereichten Liste im Durchgangs-
lager Skrochowitz verstorbenen polnischen Schutzhaftlinge übersende ich eine Fotokopie über die Lage
der einzelnen Gräber der Verstorbenen. Ich mache darauf aufmerksam, dass eine Ausgrabung und
Ueberführung dieser Verstorbenen nur mit schriftlicher Genehmigung der Geheimen Staatspolizeistelle
Troppau erfolgen darf. Im Auftrage. (Podpis nečitelný.) Úřadovna gestapa v Opavě byla na tehdejší
náměstí Konrada Henleina č. 5.
- 17) Protokol s Elisabeth Gebauerovou, který provedl úřad národní bezpečnosti v Krnově dne 9. 11. 1945.
- 18) Protokol sepsaný 8. 10. 1945 u úřadu národní bezpečnosti v Opavě. — Viz také dopis inž. Henryka
Lewandowského z 25. 12. 1976 (ve vlastnictví autora — A. G.).
- 19) Uváděoval si to i státní prokurátor ve své obžalobě, srv. 5—6 této obžaloby.
- 20) Prof. Gustav Fierla o pobytu v koncentračním táboře ve Skrochovicích, c. d.
- 21) Dopis Antonína Kapicy z Chorzowa z 28. 8. 1965 (v mém vlastnictví — A. G.).
- 22) Korespondenční listek W. Simiňského ze 13. 8. 1965 (v mém vlastnictví — A. G.).
- 23) Dopis H. Lewandowského z Krakova z 25. 12. 1976 (v mém vlastnictví — A. G.).
- 24) Protokolární výpověď sepsaná s Josefem Benischem dne 25. 4. 1946 na stanici Národní bezpečnosti
v Neplachovicích.
- 25) Poznámky prof. Gustava Fierly k jeho pobytu v koncentračním táboře ve Skrochovicích. Rukopis. — Do-
plňky k poznámkám prof. G. Fierly, pořídil autor, Rukopis uložen u prof. Fierly i autora.
- 26) Protokolární výpověď J. Benische; svědecká výpověď Jana Jagusztyna z Holasovic z 9. 7. 1946, Krajský
soud Opava čj. TK X 652/46. — Protokol s Rudolfem Wintrem z 8. 5. 1946.
- 27) Doplnky k poznámkám prof. G. Fierly.
- 28) Protokol s R. Wintrem, též jiná svědectví a vzpomínky prof. G. Fierly.
- 29) Zápis výpovědi A. J. Trespera u oblastní kriminální úřadovny ZNV expozitury v Opavě z 15. 5. 1946.
- 30) Poznámky prof. G. Fierly; L. Brożek, Represje i polityka eksterminacyjna ..., s. 4; Szotkowski byl pozdě-
ji 20. 3. 1944 popraven při hromadné popravě v Těšíně. Prof. Fierla uvádí jeho křestní jméno Franti-
šek, L. Brożek uvádí Alois.
- 31) Protokolární výpověď J. Benische.

- 32) Obžalovací řeč prokurátora proti Jöckelovi; protokolární výpověď J. Otipky.
- 33) Zápis o výpovědi A. J. Trespera z 15. 5. 1946.
- 34) Poznámky prof. G. Fierly.
- 35) Protokol sepsaný 8. 5. 1946 s Rudolfem Wintrem.
- 36) Poznámky prof. G. Fierly.
- 37) Protokolární výpověď J. Jagusztyna ze 16. 12. 1945.
- 38) Ringova výpověď je v tomto bodě pravdivá. Podle výpovědi prof. G. Fierly šlo o úředníka nemocenské pojišťovny v Č. Těšíně Kirbla, německé národnosti. Kirbl byl později propuštěn na zákrok ing. Grosse, říšského Němce bydlícího v Č. Těšíně.
- 39) Zápis o výpovědi J. Ringa ze 17. 5. 1946.
- 40) Překlad protokolu z 22. 11. 1945. H. Jöckel se narodil 10. 7. 1899 v Offenbachu nad Mohanem, byl mláděm písmá, živnostníkem, pak policejním zaměstnancem. Jako člen NSDAP a SS to dotáhl na vrchního kriminálního tajemníka a SS Hauptsturmführera.
- 41) Protokolární výpověď J. Jagusztyna.
- 42) Přípis velitele stanice SNB v Neplachovicích vrch. strážmistra Harazima Oblastní kriminální úřadovně v Opavě z 3. 12. 1945 čj. 1599/45.
- 43) Protokolární výpověď M. Schamarové ze 7. 4. 1946.
- 44) Jöckel vypovídal, jako by lékaře a vládního prezidenta neznal jmény. Vládním prezidentem v Opavě byl tehdy dr. Fritz Zippelius, jeden z blízkých přátel Konrada Henleina. Sr. Vladimír Mariánek, Nationalist z Ostravska v řadách západoněmeckých revanšistů, Slezský sborník 1962, č. 2, s. 229. — Podle vzpomínek prof. Fierly byl v této komisi i gestapák, který působil při jeho zatčení v Těšíně, jedna žena a — to se jen v táboře mluvílo — hr. Larisch. Jöckel za návštěvy komise sám nosil nádobu s vodou a bílý ručník, aby dal najevo, jak pečuje o vězně.
- 45) Udání velitelství stanice Neplachovice z 25. — 26. 4. 1946.
- 45a) Protokol výslechu z 12. 2. 1946.
- 46) Protokol sepsaný s J. Benischem v Opavě dne 8. 10. 1945 a protokol sepsaný s ním v Neplachovicích dne 25. 4. 1946. — Údaj není přesný, protože karvinský starosta MUDr. W. Olszak byl zavražděn německými bojovkyňkami již koncem srpna 1939.
- 47) Poznámky prof. G. Fierly.
- 48) Protokol sepsaný dne 8. května 1946 s německým příslušníkem Rudolfem Winterem, pořídilo ředitelství Sboru národní bezpečnosti — státně bezpečnostní oddělení v Kladně.
- 49) Okresní soud v Litoměřicích sign. Lsp 1200/46, zpráva z krajského soudu v Opavě čj. TK IX 695/46 ze 17. 5. 1946; též záznam úřadu národní bezpečnosti v Opavě z 15. 5. 1946. Hloubka hrobů se pohybovala mezi 120 — 190 cm. Všichni pohřbení byli nakrátko ostříhani.
- 50) Srv. Verzeichnisse der in Gefangenenlager verstorbene Häftlinge, příloha k přípisu opavské úřadovny gestapa starostovi ve Skrochovicích z roku 1940. — Srovnával jsem oběti skrochovického tábora se seznamem otisknutým v článku Materialy do listy strat kultury polskiej na Śląsku w latach 1939 — 1945, Zaranie Śląskie XXIII, 1960, č. 4, s. 629 — 651. Jedině jméno a osudy Jana Pelara ze Skočova by mohly vést k domněnce, že je totožný s Janem Pilarzem, psaným v jednom dokumentu Pilars, v druhém Pilara. Neměl jsem možnost další údaje ověřit. Benischovu výpověď o zastřeleném starostovi z Karviné nelze potvrdit, protože v seznamu gestapa není uveden mezi neobětíky nikdo z československé části Těšínska. Snad šlo o záměnu s nějakým úředníkem, pocházejícím z H. Slezska.
- 51) Protokol Rudolfa Wintra.
- 52) Udání Sboru národní bezpečnosti — velitelství stanice Neplachovice Krajskému soudu v Opavě, 25. až 26. 4. 1946, čj. 1690/1946. Z území Německa pocházeli: Heinrich Jöckel z Frankenbachu, Johann Rausch (gestapo) z Mnichova, Zollstrasse 2/III, Willi Hemsin (Hemsin, gestapo) z Halle a. d. Saale; neúplná data z těchto: Hans Weiss (Německo), Josef Hobiger a Josef Schwarzer; ze Sudet: Bruno Gebauer z Krnova — Chářové č. 67, Hermann Karger z Německé Rudné č. 113 u Rýmařova, který v r. 1946 žil u Williho Scherfa v Olberhau, Bahnhofstrasse 10, Leopold Seidl z Valtěřova, okr. Ústí n. L., Rudolf Gröger ze Skrochovic, Siegfried Kolb, stolař ze Staré Vsi, okr. Rýmařov, Bruno Endlicher z Rýmařova, Jateční ul. č. 2, Rudolf Halbgebauer z Běloutína č. 10, okr. Hranice, Bruno Postulka, obchodník z Chuchelné na Hlučínsku č. 26, Rudolf Winter z Malé Morávky, okr. Šumperk (bydlel v obci Skleně, okr. Šumperk), Hubert Schless ze Šumperka, Antonín Mittag z Javorníka (resp. Frývaldova).
- 53) Protokol sepsaný s Rudolfem Wintrem. Ze Sudet: Josef Lass, Otto Keberle z okolí Šternberka, Karl Prosse ze Šternberka, Berschik od Šumperka, Emil Kestlgruber ze Šumperka; z Vídně: Radax a Josef Langeder; neznámo: Schmeiser, Bohusch.
- 54) Protokolární výpověď.
- 55) Protokol s Elisabeth Gebauerovou z 9. 11. 1945. Gebauer nenarukoval r. 1938 ani v květnové, ani v zářijové mobilizaci. Hned po okupaci se hlásil k policii, prodělal půlroční výcvik v Bochumu, pak krátkou dobu sloužil v Kateřinkách, odkud přešel do Skrochovic. Od začátku roku 1940 byl opět v Opavě. Na jaře byl zatčen a odsouzen k 9 měsícům (podle Jöckela a ve shodě s výpovědi Schamarové) za poměr s mladou židovkou, která u něho ve Skrochovicích posluhovala, a která byla (podle Jöckela) vyzvědačkou. Z vězení se vrátil v listopadu 1940 a brzy nato byl povolán k vojenské zpravodajské službě. Narukoval do Moravského Berouna a počátkem srpna 1941 byl přeložen na východní voňchovskou frontu. V srpnu 1943 došla zpráva, že je nezvěstný. — V záznamech okresního vedení NSDAP

- v Krnově byl veden jako člen složek SS. Srv. přípis úřadu Národní bezpečnosti při okresní správní komisi v Krnově z 12. 11. 1945 čj. I — 2323/45.
- 56) Přípis velitele stanice SNB v Neplachovicích oblastní kriminální úřadovně v Opavě z 3. 12. 1945.
- 57) Zápis o výpovědi Jana Ringa ze 17. 5. 1946. Byli to: krejčovský mistr König (55 let, Masašská ul.), elektrikář Basler (55 let, Komárovská ul.), bednář Tengler z městského pivovaru (Komárovská ul.), bývalý prokurista městského pivovaru Kolařík, bývalý klempíř z Pavelčička Dvorský (Solná ul.), bývalý obchodní zaměstnanec firmy Breda a Weinstein Rudolf Jaschke (46 let, Kolářská č. 9, r. 1946 nezvěstný), magistrátní úředník Woitek (Polní ul., zemřel r. 1945), bývalí zaměstnanci firmy Breda a Weinstein Malý nebo Malík (do r. 1945 prý zemřel) a Halfar, Kremer z Kateřinek, bývalý obchodní cestující Max Tomečka z Kateřinek (Mostní ul.), hlídač aut Amand Josef Tresper (53 let, Polní ul. č. 55), odborný učitel Lehnert (škola u nového kostela a nemocenské pokladny) a pokrývačský pomocník Jan Ring (či Rink, 46 let, Jateční ul. č. 7).
- 58) Protokol sepsaný vyšetřující komisí v Litoměřicích s Heinrichem Jöckelem na Malé pevnosti v Terezině dne 9. 9. 1946.
- 59) Protokol výslechu s Jöckelem z 12. 2. 1946.
- 60) Svědek J. Otýpka, který dojížděl do tábora jako Nettkáv feznický pomocník, znal tyto osobní poměry dosti dobře. Ve výpovědi uvedl toto: Truda Křestanová, Stefi Nemelová, Wosniková, provd. Schildeřová, Lakotova služebná, Nemelovy dcery z obecního domu (Nemela byl nočním hlídačem v cukrovare, za války zemřel), Hilda Křestanová, dcera Anny Saschinové a dcera Richarda Schebesty.
- 61) Protokolární výpověď J. Otýpky ze Skrochovic. Marie Gregrová sdělila Otýpkovi zprávu o zbraních. Tato Gregrová byla vyzooměna o skladišti zbraní ve staré peci u Gustava Klugra na sklanku druhé světové války roku 1945, a to samotným Klugerem a Aloisem Riedlem, když se chystali na útěk do Německa před Rudou armádou.
- 62) Protokolární výpověď Jana Jagusztyzna ze 16. 12. 1945.
- 63) Srv. o tom dlečí zmínky a náznaky ve výpovědích svědků vyslychaných v přípravě procesu s H. Jöckelem.
- 64) Protokol sepsaný dne 8. 10. 1945 v úřadu národní bezpečnosti v Opavě s Josefem Benischem.
- 65) Záznam kriminálního obvodního inspektora Walíka z Opavy z 13. 5. 1946 a zpráva krajského soudu v Opavě čj. Tk IX 695/46.

PŘÍLOHA 1

Poznámky prof. Gustava Fierly k jeho pobytu v koncentračním táboře ve Skrochovicích

1. Ve Skrochovicích jsem byl od 9. října do 2. listopadu 1939.
2. Po návratu z Polska byl jsem 24. září 1939 zatčen gestapem v Těšíně a odtud spolu s několika jinými vězni odvezen nákladním autem do Skrochovic.
3. Ze Skrochovic jsem byl odvezen domů, opět spolu s několika vězni z Těšínska. Většina vězňů zůstala ve Skrochovicích v koncentračním táboře. Později byli odvezeni do jiných koncentračních táborů, např. Dachau.
4. Náš transport z Těšína do Skrochovic byl proveden nákladním autem s plachtou, kde jsme seděli na dvou lavicích a vzadu stál ozbrojený příslušník SA (byl to vysoký blondýn, nějaký Folwarczny). Ve vzdálenosti asi 100 metrů za nákladním autem jeli v osobním autu příslušníci těšínského gestapa.
5. Když jsme přijeli do tábora, museli jsme rychle seskakovat s auta. Očekávali nás policisté s býkovci. Všichni museli najednou probíhat úzkým vchodem, který vězňové brzy ucpali. Tu policisté současně ze dvou stran mlátili vězně hlava nehlava. Viděli jsme, jak dozorcí (policie) proháněli naše známé, kteří byli uvězněni již dříve, za dráty a příkopy. První noc v táboře jsme museli stát v pozoru, ze dvou stran kolem nás procházely stráže. Předtím nám odebrali pláště a klobouky a drobné věci, které nacpali do beden. Když jsem si chtěl vzít kartáček na zuby, ozval se komandant tábora Jöckel: „Wozu brauchst du die Zahnbürste, ich werde dir sowieso die Zähne rausschlagen!“ Nervózně jsem se poušmál. Jöckel couvl, podepřel si boky a řekl k ostatním policistům: „Schaut!, der lacht noch!“ Později jsem se přesvědčil, že nejen Jöckel, nýbrž i ostatní policisté vytloukali zuby zvláštním způsobem (např. Kirbl z Českého Těšína mně ukázal vřazené horní přední zuby). Potom nás v táboře ostříhali, ofotovali en face i z profilu. Když jsme se svlékli do půl těla, vyliči

nám znenadání zezadu na záda putnu vody. Tehdy jsem zpozoroval, že mé ostříhané vlasy jsou bílé.

6. Byl jsem spolu s jinými vehnán do velké haly cukrovaru. Po celou dobu věznění jsme nesměli odkládat oblek a leželi jsme na betonové podlaze; někteří na pytlech s jakousi trávou, já mezi dvěma jen na kousku papíru. Spali jsme oblečení, proto nás v brzké době obežraly vši. V jedné hale nás bylo kolem 600 osob.

7. Ráno byla černá káva bez cukru. K obědu kávový hrníček polévky moučné (někdy bylo jen půl hrníčku) a krajíček chleba (bylo to na celý den!). Hrníčky byly společné. Když mi jednou paní Kynastowa z Karviné, která zde byla rovněž vězněna, chtěla vyměnit krajíček chleba za patku, byla od jídla odsunuta a už jsem ji tam později nikdy neviděl.

8. Sám jsem se bez nucení chytil každé příležitosti k práci. V noci jsem vynášel vědra plná moče, zametal vrbovými větvemi místnost apod. Tak jsem nemusel chodit na práci do řepy. Teprve v posledních dnech svého pobytu v táboře jsem pracoval v jiném cukrovaru (myslím, že to byly Vávrovice u Opavy), kam nás vozili nákladním autem. Skládali jsme cukrovku z vagonů, na mne připadla čtvrtina vagonu. Vidle byly obyčejné, ostré, takže práce byla neobyčejně namáhavá a síly vězňů vyčerpány. Omdlel jsem a druhý kamarád za mne práci dokončil. Strážný policista se mne ptal na mé povolání. Řekl jsem, že jsem kreslíř. Podal mi vodu. Měl jsem určitě horečku a zaléval mne pot. Když jsme se vraceli do tábora, upozorňovali nás strážníci, abychom neutíkali (byla totiž příležitost k útěku, křoví, tma), že nás v brzké době pošlou domů.

Večer jsme dostali moučnou polévku a kousek chleba. Kdo chtěl, obdržel dokonce cigarety. Jako nekuřák jsem cigarety neval. Dostal jsem však dvakrát pěstí do hlavy za to, že jsem řekl, že nevím, mám-li cigarety, neboť mi je mohl někdo nepozorovaně, aniž bych to věděl, strčit zezadu do kapsy.

9. Znal jsem vedoucího tábora. Byl to Jöckel, chlap vysoké postavy, mohutný a chytřý. Když přijela do tábora nějaká komise na kontrolu (prý hr. Larisch), Jöckel, sám nosil nádobu s vodou a bílý ručník, aby tím dal najevo, že ranění mají patřičnou péči.

10. Jeden z policistů se jmenoval Gebauer. Měl zarudlý obličej a byl střední postavy.

11. Nevím, bylo-li v táboře gestapo. Někteří ze strážných měli černé kalhoty, jiní byli v modrých uniformách, další v zelenavých uniformách. Nerozeznal jsem Schutzpolizei od Hilfspolizei. Bylo to v roce 1939, neznal jsem to.

12. V jedné hale cukrovaru nás bylo kolem 600. V ostatních nevím, zda byli vězňové a kolik jich bylo. Pohybovat se po táboře nebylo dovoleno.

13. Za mého krátkého pobytu v táboře tam byla většina Poláků z Horního Slezska. Ti byli umístěni na jedné straně haly, my z Těšínska na druhé straně. Byli tam také Poláci z Haliče, židé, kteří byli od ostatních odděleni ostnatým drátem. Bylo tam také několik Němců, např. ředitel německé školy z Fryštátu (jméno si nepamatuji, snad začínalo na K), Kirbl z Českého Těšína. Bylo tam i několik mých žáků z gymnázia v Orlové (František Szotkowski, Waleczek). Z mých známých tam byli: žena MUDr. Olszaka z Karviné, paní Kynastowa z Karviné, ředitel školy Franciszek Toman z Dolních Bludovic, Józef Dadok - učitel těsnopisu z orlovského gymnázia, Bonczek ze Stonovy, který měl protězu nohy, ředitel německé školy v Těšíně Zahraj a jiní. Do Č. Těšína se se mnou vrátili kněz Lasota, Cichy, kapitán Palarczyk z Cieszyna a jiní. Spisovatel Gustaw Morcinek zůstal dále ve Skrochovicích, protože se připojil k Polákům z Horního Slezska a ti tam ještě zůstali.

14. Ve Skrochovicích jsem nebyl vyslýchán. Několik dní před odjezdem z tábora, bylo to na apelu, se mne ptal hřmotný chlap v civilu, prý komisař, na národnost. Když jsem odvětil „Pole“, bil mne pěstmi do spánků tak dlouho, až jsem řekl, že teď už nevím.

15. Jednoho dne při apelu ohlásil velitel tábora, že vězeň Sekula (z Trince?) byl zastřelen na půdě, kde prý kradl(!). Mrtví byli pohřbíváni za táborem. Viděl jsem několikrát židy, kteří šli s lopatami za tábor. Říkalo se, že opět jednoho pohřbili. Slyšel jsem také, že někteří mrtví byli pohřbeni na místě, kde byla spodní voda, a proto museli být exhumováni.
16. V táboře prý byl tyfus. Těžce nemocní byli umístěni na opačné straně, než jsme byli my, takže jsme tam nemohli nic vidět. Odtamtud se k nám nikdo nevrátil. Několik dní před mým propuštěním z tábora bylo mi poručeno, abych ošetřoval raněné v bývalé külně. Šlo vesměs o poranění zadnice. Když jsem raněným omýval bělavou tekutinou (chlorové vápno?) raněná místa, odpadávaly kusy masa od kostí. Ranění při tom pochopitelně řvali jako raněná zvířata. Místnost byla výjimečně vytopena. Byli jsme strašně hladoví. Když se někomu z nás podařilo ukrást brambor, upekli jsme jej v popelu a bratrsky jsme se rozdělili.
17. Nevím, kolik lidí zemřelo v táboře, ani kolik jich tam bylo pohřbeno.
18. O zelinářské zahradě nevím nic.
19. Do tábora docházeli zedníci (nebyli to vězni), kteří vybírali cihly ze stěny budovy a dláždili jimi nádvoří, kde byla silná vrstva bláta. Později stavěli strážní věž u brány a vysoké zdi.
20. Neslyšel jsem o tom, že by někteří zemřelí vězňové byli pohřbeni mimo tábor.
21. Mnozí spoluvězňové, které jsem již jmenoval, zemřeli. Někteří za války, někteří později.
22. O péči o zdraví nemocných vězňů nemohu mnoho říci. Těsně před návratem z koncentračního tábora jsem se musel podrobit očkování. Dostal jsem injekci do prsou a do břicha. Kdo očkování prováděl, nevím. Nevím, byl-li to lékař nebo saniták.
23. V komisi, která navštívila tábor, byla i žena. Když někdo z komise poznamenal, že by toho profesora chtěli vzít s sebou, gestapák vysoké postavy řekl: „Nein, der bleibt hier!“ Velmi mne to nervově podlomilo.
24. O poměru strážných s ženami nebo i jejich znásilňování nemohu nic říci.
25. Ranní rozvíčka byla denně. Cvičení bylo těžké. Nemohl-li někdo těžká cvičení provádět, byl bit holí. Šlo např. o podpor ležmo za rukama, dvacetkrát k zemi a vztyk.
26. Vstávalo se časně ráno, pak se šlo do práce, pak byl tzv. oběd. Před odchodem do práce bylo dlouhotrvající počítání vězňů. Strážní neuměli počítat, pletli se a mnohokrát počítali znova. Přitom se vždy našla příležitost k bití vězňů. Na cele svítily po celou noc malé žárovky. Ve dne jsme nic neviděli, protože okénka byla umístěna vysoko nad podlahou, asi 5 metrů. Večer se strážní bavili zvlášť ošklivými způsoby se židy. Když někdo z nás byl příliš zvědav a zbytečně se díval na toto zvířecí řádění, dostal kopnutí do břicha. Franciszek Szotkowski, přestože se nesmál a jen nervózně vycenil zuby, byl také kopnut, pak ležel nemocen bez hnutí asi měsíc. Odpočinek jsme neznali. Na velkou stranu se nedalo nikdy jít přímo, po celé hodiny jsme v určité době stáli ve frontách, než na nás přišla řada. Z tohoto čekání vznikala rovněž onemocnění. Nemocný Heczko ležel celé týdny na trošce mokrého smetí; když chtěl jednou na velkou stranu, kamarádi mu pomohli, a tam Heczko zemřel. Byl prý raněn „při práci“. Ve skutečnosti byl nelidským způsobem zbit. Viděl jsem lavici, na které byli bití Poláci z Horního Slezska, kteří byli chyceni se zbraní v ruce. Lavice byla přikryta vlhkými hadry, aby nebylo vidět poranění. Teprve po delší době poraněným odpadávalo maso i s kůží z míst poraněných bitím.
27. Nebylo žádného způsobu, jak uvědomit naše příbuzné o našem pobytu v táboře. Někteří prý podávali zprávy prostřednictvím uvedených zedníků. Já jsem uvědomil manželku prostřednictvím slečny Kirbelové, která měla povolení stýkat se se svým otcem v kanceláři, kam byl jinak vstup vězňům zakázán. (Jak povolení dosáhla, nevím.)

PŘÍLOHA 2

Doplňky k poznámkám prof. Fierly, které byly pořízeny při rozhovoru u něho v bytě (Orlová I, Tyršova) dne 27. 11. 1963.

2: Zatčen jsem byl v polské části Těšína. Gestapo tam mělo své sídlo na radnici. Setkal jsem se tam s Hubertem Laštůvkou z Č. Těšína, Čechem. Zprvu jsme byli věznění 4 dny spolu, pak jsem byl zavřen do samovazby. To proto, že jsem si přečetl na do-tazníku, který vyplňoval jeden gestapák, že jde u mne o Festhaft. To velice onoho gestapáka popudilo. V samovazbě jsem byl ještě s jedním mužem na ploše asi 1½ m². Bylo to ve sklepě těšínské radnice a nedalo se zde ani sednout, ani lehnout. Byli jsme bez jídla a pití. Zprvu byl se mnou jistý Lipowczan, později nějaký muž v německé uniformě, ale dobře mluvící polsky. V Těšíně vyšetřovali členové Sicherheitsdienstu, poznal jsem to podle pásky a nápisu dole na rukávě. Vyšetřovali také gestapáci, členové SA a SS. První tři týdny se policisté střídali někdy po 1 až 2 dnech. Požadovaly se pak nové a nové výsledky. Když jsem se při výslechu ohradil, že nemají svědky, odvětil silný gestapák — Reichsdeutscher: „Wir brauchen keine Zeugen, wir haben die Anzeige“. V Těšíně byl vězněn také Żwak.

5: Při probíhání úzkem do tábora jsem se opozdil, takže mne nezasáhla žádná rána býkovcem. Bil hlavně Gebauer.

Nejvíce trpěli v táboře židé a ti, kdož nerozuměli německy. Nedovedli často zmizet dosti rychle z očí strážných. Obyčejně řvali tito strážní Hau ab! (Zmiz, odprýsknil), Scheisse (šlamastika). Vězně titulovali často těmito nadávkami: Arschloch, Dreck-sack. Strážní častovali vězně krutými posměšky na každém kroku. Tak když je vi-děli polosvlečené na otevřené latríně, posmívali se: „Tak chceš jít ke své paní domů? Nic už tam nemáš!“ Jednou obdrželi strážní 8 litrů rumu, prý pro nemocné vězně (tyfus). Rum však vychlastali sami a v opilosti prováděli kruté žerty se židy, hrubě je ponižovali. Viděl jsem, jak jeden žid musel nosit na ramenou druhého, který měl obnaženou spodní část těla. První musel chodit s hlavou silně nakloněnou dozadu, takže se každou chvílí dotýkal nosem zadku toho, jehož nosil. Strážní se přitom ba-vili.

Biti byli zejména noví vězni. K apelu musel mít každý papírovou čepici. Strážní vho-dili vězňům několik archů starého balicího papíru (asi z cukru). Na mne se nedosta-lo. Viděl jsem však, že jeden žid za dráty má dvě čepice, patrně jednu po někom, kdo zemřel, tak jsem si čepici důrazně vyžádal (zprvu mi ji nechtěl dát). Strážní vě-děli, že židé znají dobře talmud. Viděl jsem, jak strážný zkoušel jednoho žida. Když se spletl, bil ho. Viděl jsem jednou, jak jednoho žida (rabína) — dosti zhrouceného, popichovali strážní, aby šel k bráně: „Also Schem, es ist offen, geh nach Haus. Die Frau weint, die Kinder warten.“ Žid ve svém zoufalství váhal, učinil několik kroků k bráně. Zahlédl jsem, že strážní mají ruce v kapsách, nemohl jsem však dát zna-mení, aby nešel. Byla to provokace, chtěli ho zastřelit „na útěku“. Myslel jsem vel-mi soustředěně na žida, který se pak vzpamatoval a odmítl jít za bránu. Já jsem se pak zhroutil nervovým vypětím.

Když stáli vězňové u stěny, strážní někdy stříleli naprázdno za ušima. Jeden žid se pokálel. Strážní ho za to strčili do sudu se studenou vodou na nádvoří. Tehdy šla kolem paní Olszaková a pokyvovala hlavou.

Židé byli ve stejném prostoru, jen byli odděleni ostatním drátem. Jinak byla hala oddělena jakýmsi paravánem. Když byli strážní obráceni zády, dalo se někdy proniknout k jiné skupině vězňů, ať už pro cigaretu nebo pro nějaké zprávy. Byl jsem v prvních dnech velice zoufalý a myslel jsem, že se oběsím. Když jsem svůj úmysl sdělil spisovatel G. Morcinkovi, odvětil mi, že to nacisté chtějí, a že právě proto musejí vězňové vydržet. Večer jsem si vždy říkal: musíš vydržet ještě den, dva. My-slel jsem velmi intenzívně na svou ženu a známé. Trpěl jsem nespavostí.

- 8: Někteří moji známí (Toman, Dadok) chodili na práci na řepu. Když přšelo, promokli, šaty nesměli sundat, takže na nich pomalu hnily.
- 21: Byl jsem vězněn spolu s Fr. Tomanem, G. Morcinkem, J. Dadokem a dalšími. — Josef Dadok vyučoval těsnopisu na gymnáziu v Orlové, pořádal soutěže těsnopisu, vydával učebnice. — Bonczek pocházel ze Stonavy; byl to bývalý polský legionář z dob po I. světové válce, v bojích přišel o nohu, na gymnáziu byl mým spolužákem. Strážci ho kopali do protězy, měl poraněnou nohu s hnisavými otoky. Ukazoval mi svou nohu posetou ranami od kopanců. Protože neobdržel obvazy, nosil nohu zabalenu ve špinavých hadrech. — Paní Kynastová byla manželkou karvinského funkcionáře polského Sokola a Marcierzy Szkolné. — Paní Olszaková byla vdovou po zavražděném starostovi MUDr. Wacławu Olszakovi z Karviné. Dr. Olszak byl zavražděn karvinskými Němci, mimo jiné Bismerelem, v posledních dnech před vypuknutím II. světové války. — Heczko, který zemřel ve Skrochovicích, pocházel, pokud si dobře vzpomínám, z Domaslavic. Utrpěl těžké zranění, když jeden ze strážných mu skočil na prsa. Nikdo však nesměl tvrdit, jak se to stalo. Muselo se mluvit u pracovním úrazu. Nebylo to nic nového, protože všichni vězňové museli při propuštění na gestapu v Těšíně podepsat tzv. Stillschweigeklausel (klausule o mlčenlivosti). — Můj žák Franciszek Szotkowski pocházel z Mostů u Jablunkova. Později byl oběšen při hromadné popravě v parku u řeky Olše v Cieszyně. — Můj žák Waleczek žije dnes někde v Č. Těšíně. Vyučoval na vyšší hornické škole v Českém Těšíně. — Kirbl z Č. Těšína byl za předmnichovské republiky úředníkem nemocenské pojišťovny. Jeho dcera Truda měla v Č. Těšíně obchod. V koncentračním táboře ve Skrochovicích jsem o něm slyšel, že byl benešovec a příslušník sociální demokracie. Po propuštění podporoval on i jeho dcera sovětské zajatce. Mám dojem, že byl propuštěn na zákrok říšského Němce ing. Grasse, který bydlel i před válkou v Č. Těšíně a intervenoval i za H. Laštůvku. S Kirblem byl zatčen i jeho syn, ten však byl propuštěn gestapem hned v Těšíně. Jeho dcera tu žije ještě dnes. Ing. Gross žije někde v Porýní v NSR. — Hubert Laštůvka byl vězněn ve Skrochovicích 4 dny, a to v samovazbě, pak byl převezzen do Breslau. — Ředitel Zahraj žije ještě v Č. Těšíně. Při zatčení byl označen jako „Totengräber der deutschen Schule“. Měl vloh pro polytechnické práce. Uplatnil je i ve Skrochovicích, kde dělal v dílně. Pomáhal jsem mu. Strážní mu ukládali práci, např. zhotovování stolků atd. — Kněz Lasota je dnes v obci Jaworze u Bílska. — Cichy, majitel restaurace „Pod wolem“ v Cieszyně, zemřel po válce. — Kpt. Palarczyk byl členem organizace Związek Powstańców Śląskich. — Michał Nowak, syn knihkupce z Orlové, se dost vzpouzel pracovat. Při spuštění kotle nás hlídali strážní s napřaženými revolvery. V kotli se měla ohřívat voda. Byl umístěn na půdě. Nowak se po válce nevrátil. Nevím, kde zahynul.
- 13: Kromě paní Olszakové a Kynastové jsem znal v táboře mladou židovku a asi osmnáctiletou vedoucí polských skautů. Když se jednou myla, vysvlečená do půl těla, bavili se strážní nakukováním přes nedovžené dveře.
- 14: K tomu jeden ze strážných poznamenal: „Ich möchte ihm schon helfen!“ Komisař ho však zadržel lokty a nedovolil mne dále bít.
- Poznámka: Prof. G. Fierla má 67 let. Zapsal dr. Andělín Grobelný 27. listopadu 1963.

Profesorka Irma Lauscherová vystudovala němčinu, franštinu a psychologii na Karlově univerzitě v Praze. Vyučovala na soukromé škole s právem veřejnosti (základní židovská škola). Těsně před vánočními 1942 byla s manželem a dcerkou deportována do ghetta Terezín, kde strávila 30 měsíců. Po celou dobu věznění se věnovala výchově a učení dětí a mládeže. Měla na starosti terezínské sirotky — opuštěné děti, jejichž rodiče se vystěhovali z protektorátu se slibem, že děti přijdou záhy za nimi. I. Lauscherová zavedla v Terezíně i tajné vyučování nemocných ležících dětí.

Shromažďovala a schovávala především literární výtvořky svých svěřenců. Část jich uvádí ve své vzpomínce, kterou chceme čtenáři přiblížit život dětských vězňů za hradbami Terezína v letech nacistické okupace.

ZE ZÁPISKŮ A PAMĚTÍ TEREZÍNSKÉHO ČÍSLA

IRMA LAUSCHEROVÁ

„Ale občas tu musí někdo být, kdo vzpomene...“

Albrecht Goes (Zápalná oběť)

Polovina prosince 1942. Silné mrazy, chumelenice, větrno. Vracím se z ilegálního vyučování židovských dětí. Již měsíce (od 24. 7. 1942 je zákaz i soukromého vyučování židovských dětí) jsme se scházeli v malých skupinkách o 4—8 dětech po bytech; za staženými záclonami učíme. Dnes mi chybí Kajík. Mají povolání do transportu. Zase loučení!

Spěchám temnou, špatně osvětlenou ulicí, jsem neklidná, hlavou se honí jeden obraz apokalypsy za druhým. Strach. Nejistota. Obavy. Víte, co znamená ranní loučení? Co znamená každá minuta čekání na manžela? Vráti se? Jak? Cesta ze Žižkova na smíchovské pracoviště jeho nasazení byla plná překážek, gestapáckých pastí. Jen klid. Klid! Ještě přes křižovatku, podél pěti domů, vyběhneš schody a budeš doma. Doma? V náhradním bytě. Židé byli vykazováni ze svých domovů, doslova nacpáni do méně hodnotných bytů: rodina = 1 místnost, příslušenství společné. Na dveřích je upevněna řada lístků: 1X zvonit k M., 2X zvonit k C., 3X zvonit k Z., 4X... Tak už jsem tu. Doma? Přece ještě doma. Za chvíli se vrací manžel, vymrzlý, hladový, unavený. Je konečně doma. Chvilí sedíme tiše u plechových kamínek vytápěných pytlíkem pilin, který denně přináší — přiděl z hračkářské dílny, kde pracuje. Tiše se držíme za ruku a přihlížíme, jak se zaměstnává naše, ještě necelých 6 let stará dcerka. Kreslí. Na papír jsem musela položit ruku. Obtáhla prst za prstem, zakreslila domky, stromy, les, vůz... Máma totiž četla nedávno Drdovo Městečko na dlaní. Dítě si přeslabikovalo název, je přesvědčena, že je to kniha pro ni. „Čti, povídej o městečku!“ Opatřili jsme dětskou knihu o společném světě zvířátek, kde všechna zvířata spolupracují na výstavbě nového města přátelství a pohody. Svě městečko na dlaní kreslí často, vypráví, co se tam vždy děje, co je hotovo, co si zvířátka povídají a na co se těší. Dnes komentuje svou kresbu:

„Tady **bude** bydlet babička Anička s dědou Julou. Za oknem **budou** kytičky, za domem stromček s jablíčky. (Všimněte si **b u d e** — babička je již od dubna v koncentráku.) Sluníčko svítí. **Budou** sladounká. A na druhém stromě si píská kos. Vidíš? Má 3 kosátka. A tady **budeme** bydlet my. **Bude** tu zase velký balkón (jako v našem původním bytě) a vedle **bude** bydlet babička Růženka, ona už nemá děduku. A Tancínek (strýček Franta) **bude** tudy jezdit autem do továrny (ta je až na nehtu palce). Tudy **bude** jezdit električka. A tu je Letná a písek; děti si tu postaví velilikánskou školu v parku a zasadí kytičky. **Budou** se moc a moc učit... A u nás **bude** zase mít pokojíček Rezinka (naše bývalá pomocnice, její druhá máma, se kterou jsme se museli rozloučit po zákazu zaměstnávat neárijku mladší 50 let). A mezi stromy tu **bude** jezdit Ašinka s dětičkami ve vozíku. (V Letenských sadech jezdil starý muž zlatého srdce a vozil v kočáře, taženém malým ponyem Ašou, za padesátník děti — to byla velká atrakce a radost. Tento dědoušek proti všem předpisům pánů tisícileté říše, kteří zakázali židům vstup do sadů, přijel na suchopár tehdejší pláně a povozil židovská mrňata, která si tam hrála v písku, ba odmítli i zaplacení se slovy: „Dyť tahle děcka mají mít taky trochu radosti, vid', Ašo.“) A tak slyšíme z úst dítěte samá PAK—POTOM—ZASE—BUDE.

Večeříme u prostřeného stolu odměřené krajíčky chleba s margarínem, zapíjíme „šípkajdou“. Máslo již nedostáváme. Na salám nestačí listky přidělového systému hospodářství, pro židy ještě snížené. A naše dítě má ještě svou skleničku mléka, pravidelný dar staré nežidovské ženy, naší Lojzičky.

Zvoní. Trhnem sebou. 2X zvoní. Tedy k nám. Ano. Posel přináší úzký pruh papíru se sdělením: SIE HABEN SICH AM 18. DEZEMBER... EINZUSTELLEN. Tedy předvolání do transportu. Dále různá lejštra, ponaučení, „darovací listinu“, kartičku s číslem. Už nemáš jméno, jsi CK a číslo.1)

Zbývají dva dny příprav či likvidace. Rozdat to či ono — přes striktní zákaz. Uschovat si proti předpisům leccos u přátel. Rozloučit se osobně s přáteli, napsat pár řádků na rozloučenou vzdáleným. Projít knihovnu. Balit. Uvažuj rozumně: 30 kg — to bude celý tvůj majetek. Vše pro dny budoucí: osobní prádlo, teplé oblečení, boty, pokrývka, ručník, mýdlo, kartáček, nádobí, tj. plechovou polní misku, lžiči, nůž, vidličku, hrníček, lékárníčku... nezapomeň, že přijde jaro, léto, zima... , potraviny... co? co? co? Ano — co? A co vyřadit? Heslo doby — Každý s sebou knihu. (A věru, málo zavazadel bylo bez knihy.)

Poslední večer. Ještě návštěva. Nežidovská manželka mužova spolupracovníka z posledního pracovního nasazení přichází a přináší vestu s vložkou svého syna naší malé, teplé rukavice svého muže mému manželovi a pevný stisk a slib „věrni zůstaneme“. Dar teplý, nejteplejší. Zábka smí malovat křídou na zdi, splnilo se její dávné přání. Nám ještě zbývá vyplnit formuláře. Ještě před zatemněním pohled na zasněžený Vítkov a zasedáme k poslední večeři doma, k prostřenému stolu. Posledně uleháme do svých postelí vykoupání, upravení. Spali jsme? Ani nevím.

Je ráno. Ještě snídáně ze šálků, ještě spláchnout nádobí, zalít květiny v květináči. Táta již bere svůj vak a kufr můj a dceřin, dítě malý chlebníček a tornu s nočníčkem, panenkou Leninkou a maňáskem Ferdou, máma tornu, pytel a kabelu. Zavíráme byt, klíče ukládáme do pytlíku s předepsaným označením. Konec jedné kapitoly života.

Jdeme. Bezejmenní, pouhá čísla. Zavěšená tabulka na krku připomíná amulet nebo označené zvíře jdoucí na jatka. Havlíčkova ulice vede rázně z kopce, strašně to klouže. Jdi opatrně! Pak čekání na stanici. Tři vozy elektrické dráhy odjedou a čísla stojí, stojí, mrznou. Žid nesmí nastoupit než na zadní plošinu posledního vozu pokud je tam místo. Konečně vymrzli nastupujeme do dvojky, od Strossmayerova náměstí se vlečeme se zavazadly, dále do kopce na shromaždiště, bývalý radiotrh. Jsou to dřevěné baráky bez základů, malá okénka, betonová podlaha s trochou dřevité vlny, bez hygienických zařízení, bez kamen. Nad tím dupot, řev, vyvolávání jmen, pardón čísel: CK 256 se dostaví — CK 029 přinese — CK 802 odevzdá ihned... hezky německy. (CK bylo označení na-

šeho transportu, číslo nahrazovalo jméno.) Vstupujeme do příslušného baráku. Smutný pohled. Tu stojí rodiče a k nim se tisknou dětské postavičky. Vnímám vystrašené oči dětí, ztrnulé tváře matek, kolísajícího stařečka, slyším vzlykot a pláč malých, vidím slzy dospělých... Něco se musí začít, takhle to nejde! „Děti, musíme se zahřát, zacvičíme si trochu!“ Odstavím zavazadla a už do toho. Zacvičily jsme si, zadupaly, zatleskaly, zatočily se... Jak tuhle nesouradou směs stmelit? Malé učím „Kočka leze dírou“ a „Šiju boty do roboty“, vždy s pohyby. A jak zaměstnat ty větší? Kvízem. „Hádej, hádej hadači“. Po letech, v r. 1962, jsem se setkala s jedním zachráněným mužem, tehdy na shromaždišti desetiletým klukem, který si na ty okamžiky vzpomínal: „Viš ještě, že jsem na veletržáku vyhrál špačka tužky? Věděl jsem 10 správných odpovědí! Ten špačiček dobře sloužil v Terezíně, šel se mnou do Osvětimi, tam — už moc malý — se ztratil. Ale v mém povědomí je stále v levé kapse košile, kapku výš než klepe srdíčko. Často si vzpomínám...“ Na pomoc přišel i maňásek Ferdík, který učí děti říkanky, aby si měly co broukat, než usnou. S většími se sesedáme na zem a připomínáme obrazy našich dějin.

Je ráno, den druhý. Vydeme na hlídané prostranství, obdivujeme umělecké sochařské dílo přírody, zmrzlou vodu u uzávěrky hydrantu. Ale už nás ženou zpět do baráků, ale přece kus úspěchu — navázal se kontakt s dalšími dětmi a mládeží. Ještě jeden večer—noc—den. Je to méně křečovitě. Už jsme my. Dobré znamení. Pak kousek noci a budíček. Připravít k odchodu. Jsou 4 hodiny po půlnoci. Nástup. Zase řev, hromování a odchod v řadách na nádraží Holešovice-Bubny. V čele, po stranách, vzadu řady Šupo — Schutzpolizei — s připravenou puškou, s nasazenými bodáky. Temná, zatemnělá Praha, loučíme se s tebou pohledem a v hlavě mi hučí: „... a já zase věřím, že po přejítí... vláda věcí tvých... k tobě se zas vrátí... národe můj vyvolený...“ Do blízké elektrárny jdou dělníci na směnu. U přechodu stojí-vidí-vědí. Mírně zvednuté předloktí, zatátá pěst, tiše skandují: Hla-vy vzhů-ru, vráti-te-se — prav-da-... vítězí už neslyšim, náš ochranný doprovod je rozhání. My si odnášíme kus povzbuzení, víry, naděje. Jenže: Šlo 1 000 čísel CK. Staří, mladí, děti. V Terezíně z nich zemřelo 105 osob, v jiných táborech 752, vrátily se 143 osoby.

Byla to hrozná jízda. Nevytopené vozy bez hlty teplé vody. Nadávky. Řvaní. Tma. Z okna nevidíme. KAM? Kam nás vezou? Ale snažíme se zabavit cestující, ukonejšit děti. „Spěte ještě.“ Neztráčet klid, neztráčet rozvahu. Vlak jede pomalu, často dlouho stojí. Konečně svítá. Les, rybník, stromy, v mlze hora. Je to Ríp? Se všim se loučíme. Zase nějaké nádraží — Roudnice — jsme ještě doma. Pak už jen rampa na nádraží Bohušovice: nové řvaní, dupot, rozkazy, zákazy, nějaká ta facka. A pro mne jedno radostné shledání: Fanuška. Moje bývalá žákyně z první třídy, když jsem začínala. Tehdy o prázdninách jí zemřela maminka. Umíte si představit náš tehdejší vztah? Nyní po letech mi tato mladá žena z transportního terezínského týmu podává první pomocnou ruku radou, poučením i činem.

Pak pochod po zmrzlé kluzké silnici. Děti pláčí, staří klopýtají. V Terezíně jsou ulice jak po vyměnění. Teď, kolem poledne prázdné ulice? Působí to depresivně. Že je zákaz vycházení, když přijde nový transport, jsme ještě nevěděli. Jdeme dlouhou ulicí podél kasáren, pak do Zeughausu, bývalé vojenské zbrojnice k další registraci a prohlídce, do „šlojsky“. Nekonečná, pomalu postupující fronta 1 000 lidí. Následovala prohlídka zavazadel a zabavení všeho, co se nadřazené rase líbilo či hodilo. Zase řev, rozkazy, zákazy... Hledíme tváří v tvář realitě „samosprávného židovského sídliště, kde židé prý přechkají válku“.

Terezín je uměle vybudovaná josefovská pevnost, městys s ulicemi jak podle pravítka, obehnaný valy a baštami. Příčné uličky patrových domků měly označení Q, podélné L. Zbourané ploty a zdi uvnitř bloků, zaramlovaná (uzavřená) vrata a jediný vchod do vzniklého bloku, kasárna a vojenské správní budovy, to byly první poznatky z Terezína. Tady v tom lidském vylekaném mraveništi žily děti, tady žili mladiství.

Co se skrývá za suchými statistickými čísly? Strašné hygienické podmínky: nestačí vodovod, nestačí sociální zařízení. Není dost místa. V Terezíně bývalo na 3 500 vojáků a přibližně týž počet soukromníků. Při našem příjezdu je to přes 50 000 obyvatel-vězňů. Obytná plocha na 1 osobu přibližně 1,8×0,7 m. Nedostatek nejprimitivnějších pomůcek k dodržování osobní hygieny — kostka slizkého kaolinového těsta s hrdým názvem „mýdlo“ je přidělo na 6 týdnů. Můj sel Per své osobní prádlo V čem? Čím? Na počátku byla špína, blechy, štěnice, švábi, vši, myši, krysy... Je pochopitelné, že se v takovém prostředí šířily sdílné choroby: impetigo, záněty spojivek, úplavice, žloutenka, těžké střevní katary, „terezínská“ vážná forma spalniček, hnisání nejmenší ranky, TBC, spála, encefalitida, záškrt... Desinfekční prostředky a léky skoro žádné, obvazový materiál poskrovnu. Nemohu nezpomínat s vděčností četných lékařů, sester. S ohrožením vlastního života dávali, věrní svému promočnickému Aeskulapskému slibu, v sázku vše. Za všechny chci jmenovat doktora Schaffu, mladého brněnského lékaře, který již za studií objevil „Bacillus Schaffii“ — záškrtové nebezpečí. V Terezíně přímo přes noc vydupal v době zvýšeného šíření tyfu dětskou nemocnici. Po celou noc uměl chodit s dvouletým děťátkem na ruce, aby neleželo (mělo zápal plíc). Byl přítomen všude, věděl o všem, pomohl prací i radou. Se stejným elánem operoval jako stavěť dětem lehnárnu na zahradě. Ač šéflékař, nebál se vzít smeták do ruky a zametat. Nezapomenu na obětavou mladičkou sestru Rutku, která tolik dobrého udělala, pomohla, potěšila. Ve svých 17 letech podlehl náказе.

DĚTI-VĚZŇOVÉ

Terezín je uzavřená pevnost bez přírody. Motýli tady nežili, květiny tu nepotěšily naše oko, stromy jen zřídka kde rostly. Terezínské děti zde žít musely. Nebyly to děti, byli to mladičci vězňové, stejně jako táta, mamka, strejda, babi, děda, teta... O dětství je okradli, o mládí je připravili. Děti podléhaly předpisům, rozkazům a zákazům, jako každý vězeň. Co dělala Rada starších pro ně? Co jedinci?

Ze začátku žily děti s matkami, větší hoši v mužských kasárnách u otců. Koncem roku 1942 už zůstala jen nepatrná část v blocích s matkami, většinou byly umístěny odděleně v domovech. Roztrhali rodiny. Podle věku bydlely společně v domově batolat, v dětských domovech, v dívčím domově L 410, v chlapeckých domovech L 414 a L 417 (velké budovy vpravo i vlevo od kostela a budova školy). Podle velikosti místností 8 až 12 dětí či mladistvých tvořilo se svou pěstounkou (betrenerkou) domov, spíš to, čemu psychologové říkají hnízdo. Několik hnízd tvořilo celek, dětský, dívčí, chlapecký blok, kde byla sociální pracovnice, marodka s ošetřujícím zdravotnickým personálem, lékařskou ošetřovnou a vedením domova. Začátkem roku 1943 bylo několik domovů pro matky s dětmi ve školním věku; matky byly zařazeny do práce ve výrobě, v zemědělství, a o děti pečovala a zaměstnávala je betrenerka. Ale děti spaly na ubikacích s matkami, sourozencem, poseděly s ní po pracovní době. Později již mohly bydlit matky s dítětem jen v kojeneckém domově, kde také konaly domácí práce.²⁾ V domově batolat (Kriechlinku) pracovala moje bývalá žákyně a často mě zvala nebo se přicházela poradit, trochu si dát pofoukat nějakou svou bolístku. Práce s batolaty nebyla věru lehká, silně se u nich projevovaly potíže frustrace: často přerušovaný spánek, nechutenství, velké úbytky na váze (větší, než lékař podle podávané výživy očekával), agresivnost. Leckteré mě i sebe samotné škrábalo, tlouklo. Často propukaly v usedavý pláč. Projevovala se velká touha po tělesném teple, děti se rády schovávaly do sukny pěstounek. Jindy zase odmítaly mámu, když se po práci vrátila do domova. Copak mohl brouček rozumět, že ho neopouští dobrovolně, že ona mu nevzala teplo domova? I větší děti, které byly již před Terezínem čisté, se často pomočovaly ve dne, natož v noci. Tu zase vztekly pláč, kopání, prudké pohyby paží, hlavou. Typické projevy frustrace. Trvalo

dlouho, než se naučily hrát si s předmětem, panenkou z hadříčku a provázku, s polínkem, klacíčkem, látkovým míčkem.

Děti předškolního a školního věku prodělávaly obdobné počáteční potíže. Ale poměrně brzy si zvykly na nové prostředí, nebyly uzavřené, kontaktovaly, ale nezapomínaly na to, co bylo. Jejich říkanky, kresbičky, prozrazovaly stesk po domově, po kamarádech. Kolik nám prozradí poopravená lidová říkanka o stesku 8—9letých, když si rytmicky prozpěvují:

Hopsa hejsa, do Brandejsa!

Bohužel už ne.

**Ala! Ala! Aha! Byla zlatá Praha,
za námi už je.**

Nebo rozpočítadlo:

**Enyky-benyky, ghetovské knedlíky
nemastný neslaný, tu jeden není s medem. Bác.**

Co si desetiletý Fanouš bručí?

**Kolo, kolo mlýnský, hranice jsou blížký,
hranice nám rozlámali, strašné škody nadělali!**

Kdo je zas správi?

Děti stojí za sebou, hraji si na vlak:

Je-den s me-dem

už tam jedem

v dobyt-čáku

Hů-hů-hů.

Dva, dva a dva

s trans-por-ta-ma

ozbroje-ní je-dů

dů-dů-dů

H ů ů ů

Tři — tři — tři

už se nepři.

Ten Romel v Africe

utíká velice

Čtyři, čty-ři, čty-ři

le-tad-lo jak ne-to-pý-ři

frčí — střílí — hučí

až všechno zničí

í í í

Pět — pět — pět

Bal — už jedem zpět

hu — hu — hů

Teď domů-ů ů

Milena, jedenáctiletá pěkná dívka je nastydlá, leží. A co si tichounce, sama sobě vypráví?

Domove, domove,

drahý a jediný

zpívala Anička

Milce od malička.

Domove, domove

drahý a jediný

nejdražší, nejdražší.

Kde jsou ty končiny?

**Nejsem již z Hradce Milena
jen tři číslice a dvě písmena.**

Nebo touha dvanáctileté Terky?

Sára — Sára to je kněžna.

Terka — Sára³) — je otrokyně Terezína.

Byl malý domeček

v tom domečku byteček.

A v bytečku teplý domov

Pojďte se mnou,

vstupte dále!

Tu je kuchyň světlá a čistounká

a okna vedou do zahrádky

zelené, pestré jak z pohádky.

Tu kvetou růže, zde pomněnky, fialky
skromňoučká rezeda, macešky, trvalky
zde židle s polštářkem, u nohou stolička,
tady sedávala má drahá babička.
Dnes—dnes—dnes nikde už nesedí
Za závorami na hřbitově leží.

Za okny muškáty červené, růžové
Kvetete ještě, vy věčně žíznivé?
A co ty pestré zvonky petunie?
Kdo vás teď, kdo vás zalije?
Stolečku pro čtyři, kdopak tě prostírá
Kdo k tobě zasedá, polévku nalévá?
V ložnici rodičů dvě bílé postele.
Kdo v nich dnes přespává?
Uklízí? Zamete? Ustele?

Jak malá škatulka
Terčina komůrka.
Na stěny obrázky věšime
Do poličky knížky stavíme
Na stole sešit, tužka, pero
Nedopočetla jsem to, Věro.
Musela jsem náhle pryč
A všechno, všechno je pryč
Obrátilo se ve velké nic
co měla jsem tak ráda.
Bylo časné zrána —
Vem tornu na záda. Zabouchly dveře — zavřená okna
Zachrástil klíč
Odchod pryč
Nemám — nemám — nemám
Nemám už nic.

Snad ty neumělé, ale ze srdce psané řádky napoví leccos o útrapách transportu. O hrůzách shromaždišť, o obavách i nadějích. Jen malá hrstka se dožila té vytoužené chvíle a mohla skandovat „5-5-5-Ba! UŽ JEDEM ZPĚTI!“

Práce pěstounek, vychovatelů, pečovatelů byla velmi obtížná, náročná. Kontinuitu práce, programů přerušovaly příchody nových transportů, odsuny sotva získaných přátel a pečovatelů na východ. Většina, daleká většina pedagogických a sociálních pracovníků byli obětaví mladí lidé, odvážní, nesobečtí, odhodlaní vydržet. Svě terezínské povolání nevolili z hmotných úvah. Za práci v domově nebyl „S-chleba“ (Schwerarbeiter — nejvyšší dávka pro těžce pracující), nebyly přídavky za noční práci, nebyly výhody prominentů. Být „matkou domova“ znamenalo 24 hodin denně pohotovost: s dětmi spát, v noci vstávat, tu probudit včas Evičku, vymýt oči Martě... Nemyslete si, nebylo málo nemocných na pokoji. Pak si zas sednout na chvíli na pelest postele, položit ruku na čelo vyděšeného neklidného spáče, aby pláč nebo výkřiky nebudily a neděsily ostatní. Ve dne se starat o čistotu, o dětské přiděly, rozdělovat je, sehnat poukaz na opravu prádla, na přiděl větších botiček, dojít na ošetřovnu, opatřit lék. Prostě pečovat o tělesné i duševní potřeby, o výchovu svěřenců. Kolik je neviditelných pomníčků v srdci té hrstky přeživších, kolik vzpomínek na „svou“ betrenerku, na „svého“ madricha. Kolik se jich nevrátilo!

OBRAZ DÍVČÍHO DOMOVA 11—18LETÝCH DĚVČAT — HEIMU L 414 — NECHŤ PŘIBLIŽÍ DOCHOVANÉ ZÁPISKY

E. W., 16 LET, HEIM 015

„Po příjezdu do Terezína jsem byla ubytována v kasárnách. Od prvního dne bylo moje největší přání a touha dostat se do Heimů. Měla jsem k tomu dva hlavní důvody: Bydlet s přítelkyněmi z Prahy a za druhé jsem si představovala, že budu žít v menším kolektivu a pak konečně nebudou všechny mé názory čistě teoretické. A přiznám se i k tomu, že mne táhly usměvavé mladé tváře a ihned bych je bývala měnila za ty nabručené, stále hašteřící lidi. V kasárnách člověk neměl vůbec žádné soukromí, natož aby mohl něco pracovat, učit se, číst. Proto byl můj den stěhování mým nejšťastnějším dnem. Jedině odloučení od maminky kladlo do toho rozzářeného dne trochu stínu.

Nyní bych chtěla napsat náčrt dějin Heimů a to i dobu, kdy jsem ještě v Heimů nežila, dokonce nebyla ani v Terezíně. Znáám tuto dobu z ústního podání mých přítelkyň.

V tomto Heimů se sešly dívky stejného stáří z různých měst Čech a Moravy. Přišly sem ještě s velkými nadějemi, neboť doopravdy jim mělo být umožněno co nejvíce... terezínského blahobytu. Zároveň přišly do svého prostředí, do prostředí mladých lidí. Každý měl snahu vytvořit hezký koutek, který by mu nahradil vše, co ztratil. Mělo to být nahrazení nebo přiblížení toho minulého života a ve skutečnosti se zde tvořilo něco nového. A tak pod vedením opatrovnice se stal tento Heim jednotný, žijící v jedné „komuně“ a vzniklo velmi pěkné prostředí. Nebylo také divu. Tyto dívky požil stejný osud a jejich všechny zájmy byly spojeny s Heimem. Ale to nemohlo zůstat věčně. Život se vyvíjí. Podle slov naší nynější opatrovnice: ... život se komplikuje a organizuje. Určité skupinky děvčat se sblížily a komuna se rozdělila. Poměr jednotlivých skupin mezi sebou zůstával stále velmi pěkný. A přišel další bod. Skupiny děvčat poznaly a začly spolupracovat s chlapci a tu se pole zájmů přesunulo jina, někam mimo Heim. Docházelo též k užšímu seznamování jednotlivých děvčat s chlapci a to se ihned nenašla správná cesta — umět žít v tomto prostředí a zároveň nevypadnout ze života Heimů. Vše bylo soustředěno na tento bod a pro Heim nezbývalo nic. Člověk byl soustředěn víc sám na sebe — a může se mu to zaslívat? Myslím v první době. Je to úplně přirozené. A tak bylo bezpodmínečně nutné stálé třídění, organizování, vyhledávání si prostředí nejvíc odpovídající jednotlivcům. A to nemohla zadržet žádná ruka. V té době, vlastně už v začátcích té doby, nastaly různé komplikace s naší opatrovníci. Byla velice mladá a sama ještě málo vyrovnaná, než aby mohla usměrnit stádo mladých lidíček v tak důležitém stáří se ocitajících. Proto byla úplným vysvobozením změna opatrovnice. Dostaly jsme starší, zkušenější, která brzy poznala situaci a byla nápomocna řešit všechny otázky. Dobrý pedagog. A tak po nějaké době nalézá se zde zase nitka, není zde trapné přehlížení lidí a to uvědomování si přítomnosti někoho jiného kromě sebe a své skupiny. Myslím, že je společná snaha učit se a nepřijít do nového života úplně bez základního vzdělání. A před ostatní mládeží pozadu nebudeme, neboť Terezín nás donutil přemýšlet, nazírat a učinit si svůj názor na svět.“

S. T., HEIM 015, VZPOMÍNĀ:

„Přijela jsem do Terezína v březnu 1942. Všechna kasárna byla uzavřena, u každé brány stáli četníci. Jen zřídka se někomu podařilo dostat se do cizích kasáren. My mladiství jsme měli povolení od německé komandatury někdy v sobotu odpoledne navštívit ona kasárna, kde bydleli naši otcové. Bylo nás mnohdy 500. Vpředu malé, tři až čtyřleté děti, postupně až k nejstarším. Bylo to zdrcující, když jsme prošli špalírem čekajících otců a bratrů, přátel a jiných příbuzných, které jsme někdy i několik týdnů nevi-

děli. Sotva jsme s nimi chvíli postáli (dovnitř jsme totiž nesměli), musili jsme zas nastoupit na zpáteční cestu. Procházka byla vždy velmi krátká a brzy za námi zapadla kasárenská vrata. (Děti bydlely zpočátku v kasárnách s matkami.) A zas ten dlouhý týden čekát. Tak plynuly týdny a měsíce. Jednoho dne se rozeslela v našich kasárnách zpráva, že je ghetto otevřeno. (Do konce června 1942 bylo české obyvatelstvo vystěhováváno, za opuštění svých domovů dostali náhradní byt.) Nikdo tomu však nevěřil, poněvadž hlídka u brány kasáren nikoho nepouští ven. Náhle se rozšiřuje tatáž zpráva mnohem poplašeněji a již vidíme oknem první postavy na prázdné ulici. Nastává panika, křik, objevují se radostné tváře a všichni se nadšeně hrnou k bráně. U nás na ubikaci jsou slyšet nadšené výkřiky, všechny, i ty, které odpočívaly po práci, spějí k východu. Každý běží, aby využil volného okamžiku, je totiž půl deváté a v 9 hodin končí vycházka. Nikdo ještě nevěří, že by mohl volně chodit stále.

Připadám si jako pták puštěný z klece, když jdu po dlouhé době sama po ulici. Mám velkou radost, chvílemi běžím, obdivuji se všem maličkostem, vychutnávám první volnou chvíli... Spousta lidí je na ulici a poprvé využíváme tu trochu svobody. Lidem, tak dlouho uvězněným v kasárnách, se již nechce věřit, že by to mohl být stálý stav. Je to smutné, že se každý z nás raduje procházkou po ulici. Jen trochu svobody nám dali a za tu jsme jim tak strašně vděční. Co bude, až budeme úplně volní a rovnoprávní?"

(Mladá pisatelka se toho okamžiku nedomýšlela.)

SMUTNÉ ŘÁDKY R. G., HEIM 16

„Náš život v Heimu plynul od začátku klidně. Sem tam nějaká ta událost, která rozvířila hladinu našeho života, nás nemohla vyrušit v naší práci, v našem učení nebo bavení se, až teprve koncem ledna a začátkem února 1943 se hodně, bohužel smutně změnilo. Příčinou této změny byla epidemie tyfu, která vládla ponejvíce v dětských domovech. Náš dům byl též velmi postižen.

První případy z našeho Heimu byly dvě přítelkyně Dáša Blochová a Jana Gintzová. Byly přítelkyněmi na život a na smrt a často si říkaly, že půjdou spolu až do hrobu, že je již nic nemůže rozdělit. Teď byly obě nemocné a bylo jim hodně špatně. Prvního února je odvezli do nemocnice. Nezůstaly však pohromadě. Jana byla poslána do vrchlabské nemocnice a Dáša na L 317.⁴⁾ Pátého února jsme se dozvěděly, že 4. února zemřely obě dívky v 6 hodin večer. Jejich přání, aby šly společně do hrobu, se jim vyplnilo, bohužel dříve, než by si byly asi přály. Když nám přišli říci, že zemřely, nemohly jsme v první chvíli ani mluvit, ani plakat. Teprve po chvíli, kdy první rozčilení polevilo, zapálily jsme svíčky u hlav jejich postelí. Stály jsme všechny okolo stolu a myslím, že jsme se modlily... Byl to můj nejsilnější, ale zároveň nejsmutnější dojem z Heimů.“

TEREZÍNSKÝ SIROTEK,⁵⁾ TŘINÁCTILETĀ R. SCH.

„Byl svátek matek. Děvčata horlivě dělala dárky pro svoje maminky. Připadala jsem si hrozně divně. Pak jsem si myslela, že musím k svátku matek obdarovat toho, ke komu cítím skoro tak, jako ke své mamince. Někdo mi přece nahrazuje maminku. A to právě jsou paní Mühlsteinová a Tella. Jeden a půl roku se o mne starají jako matky. Proč bych se jim neodvděčila? Chci se stát takovou jako ony. Přichystala jsem jim malé dárky. Měla jsem takový divný pocit, když jsem viděla, že paní Mühlsteinová sedí u stolu. Pomaloučku jsem se k ní přiblížila. Konečně jsem jí to dala, přidala jsem jí sladkou pusu a utekla jsem. Poznala jsem na ní, že byla překvapená a že měla radost. Měla jsem 100× větší radost než ona.“

Šla jsem za Tellou. Trásla jsem se po celém těle. Prála jsem jí a rozplakala jsem se. Bylo mi najednou tak příjemně. Nikdy, nikdy nemohu zapomenout na terezínský svátek matek."

TŘINÁCTILETĀ RO. G., HEIM 28

Vzpomínka na hrůzu podzimu 1944: 5 000 lidí předvoláno do transportu na východ.

"...nastalo balení a odpoledne ve tři hodiny měly nastoupit. Člověk by ani neřekl, co hrůzy se může za takové odpoledne odehrát... Přišel tatínek Kuřete (přezdívka Zdeny) a chtěl jí dobalit. Kuře mu nabídlo svá 3 rajčata a on odmítl se slovy: »Nech si je Zdeničko, mám takový hlad, že bych je všechny snědl.« A pak se rozplakal a vyšlo najevo, že nejedl a že nemá celá rodina docela nic, ani kousek chleba. Jak jsme to slyšely, daly jsme se do pláče a každý sháněl, co měl k jídlu. Ten den jsem potřetí v životě viděla plakat muže. Zdena nás radostí líbala, neboť její kufřík se naplnil, ale my jsme jí odpověděly: »Nezapomeň, že jsme jeden celek a že si navzájem pomáháme a mimochodem je to samozřejmé.«

Olina si také neměla co obléci. Pokud jsme mohly, jsme ji vypravily. Potom ve tři hodiny odešla.

Večer, když jsme ležely, pořád někdo scházel. Byla to děvčata, která odešla. Tehdy jsme si řekly: Už nikdy to nebude ta naše pravá osmadvacítka."

Obdobně vyznívají i další vzpomínky na život v Heimu:

TŘINÁCTILETĀ, HEIM 25

"...našla jsem mnoho lidí se stejnými zájmy a názory, se kterými jsem si mohla pohovořit, kterým jsem stačila já a kteří stačili mně. Celkem mohu říci: Samostatnější život v domově dal i mně větší samostatnost, získala jsem okruh dobrých přátel a naučila jsem se samostatnosti."

I. P., HEIM 014

"...vší silou toužíme pryč odtud, pryč, a tu mne cosi bodne, táhne zpět. Je to přátelství děvčat z našeho Heimů, s kterými jsem se sžila, s kterými jsem tvořila jeden celek, společně snášela dobré i zlé, radostné i smutné, a s kterými se budu jen těžko loučit."

Nejcharakterističtější obraz našich mladých chlapců podává týdeník VEDEM, ručně psaný záznam zájmů, názorů, kritiky a spolužití Heimů 1. Třináctiletí až patnáctiletí chlapci domova L 417 vytvořili se svými pečovateli „Republiku Škid“. Jejich vedoucí prof. Valtr Eisinger jim vyprávěl o knize nazvané Republika Škid a to chlapce tak zaujalo, že se rozhodli být škidovci se všemi pravidly a morálními závazky člena komuny.

Redaktorem časopisu byl můj žák z pražské školy Petr Ginz, hoch ze smíšeného manželství, který přišel do Terezína sám. „Jsem tu bez pokrevní rodiny, ale nikdy sám! Nikdy!“ — svěřil se mi jednou.

Co byla Republika Škid? Samosprávná komuna v plném slova smyslu, studnice živé vody, hluboký zážitek — jen bohužel — nepřežil vedoucí Eisinger, nepřežil Pepek, nepřežil Petr, nepřežila převážná většina škidovců.

Na 800 stran časopisu Vedem svědčí o celé šíři působivosti na etickou, odbornou, politickou výchovu mladých lidí. Žili spolu. Spolu nesli zátěž Terezína, spolu doufali a připravovali se na lepší zítřky.

DVA CITĀTY Z VEDEM

Sčítání v bohušovické kotlině 11. listopadu 1943.

„... bylo nás 30 tisíc proti několika — a nic jsme nezmohli. Nestačilo říci jako při revoluci »Hurá do nich«, neměli jsme zbraně, všechny by nás postříleli. Byli jsme tenkrát všichni slabí... Nejvíce jsem přemýšlel o své minulosti a ztroskotané budoucnosti. Kolik plánů jsem tenkrát měl a říkal si, jak by bylo krásné, kdybych je mohl uskutečnit.“

PEPEK:

„Před několika dny mi kdosi řekl při černé hodině, že Terezín je těžkým snem. Omyl. Terezín je a musí být pro mladého člověka úsekem života, kdy získává zkušenosti desetiletí. Terezín není světem, svět je za osnatým drátem, oddělujícím ghetto, město pasivity, od světa bojujícího za ideály, od světa aktivity. Terezín je a musí být v životě nás mladých epizodou, ale musíme se zde naučit pohlédnout i skutečnosti tváří v tvář, životu i smrti — logicky, kriticky, chlapsky.“

Mnoho prozradí první shromáždění samosprávy chlapců 18. prosince 1942:

„... proč jsme ji vytvořili? Nechceme být už nahodilé seskupení hochů, kteří trpně prožívají svůj vnučený osud. Chceme vytvořit aktivní, uvědomělé společenství mezi chlapci a svou prací a kázní přetvořit svůj osud v radostnou uvědomělou skutečnost. Vyrhli nás nespravedlivě z živné půdy práce, radosti a kultury, z nichž se mělo napájet naše mládí. Tím sledují jediný cíl — zničit nás ne tělesně, ale duševně a mravně. Podaří se jim to? Nikdy! Zbavení bývalých zdrojů kultury, vytvoříme si nové! Odloučení od pramenů nejdejší radosti, vytvoříme si nová a radostně jásající život! Odříznuti od uspořádaného kolektivního soužití, zbudujeme si společenství nové na základě organizovaného pořádku, dobrovolné disciplíny a vzájemné důvěry. Vyvržení nenávistnou zlobou ze středu lidí, nebudeme však zatrzvovat svoje srdce nenávistí a zlobou. A láska k bližnímu, pohrdání rasovými, náboženskými a národnostními protivenstvími bude nám dnes i v každé budoucnosti nejvyšším zákonem.“

Když mi Petr vyprávěl o závěru shromáždění, zářily jeho oči, přímo jsem slyšela sborové „Slibujeme!“ Svůj slib také plnili. Jejich domov — to byla velká rodina s vyrovnaným, odpovědným postojem nejen k „svým“; jejich poměr k ostatním domovům, k vězňům, k práci, byla čistá studnice živé vody. Jejich příprava na lepší zítřky, víra v lepší budoucnost pro každého. Republika Škid nebyla slova, byl to vždy čin. Opravdu nebyli nahodilé seskupení hochů, opravdu neprožívali trpně svůj vnučený osud, podařilo se jim vytvořit uvědomělé společenství, kde byli obrnění proti všem svodům.

V organizaci života v Terezíně bylo zvláštní oddělení tzv. samosprávy — Péče o mládež (Jugendfürsorge). První předseda Rady starších Jakub Edelstein měl pochopení pro potřeby mládeže. Dělal vše, aby podpořil tělesný a duševní vývoj mládeže. Přímou „vydupal“ dětskou kuchyň, vymohl zřízení domovů, aby matky mohly výkonněji pracovat, „vysvětlil“ německé komandatuře, že zřízení kulturních pořadů, koncertů a přednášek znamená „upevnění disciplíny“, že tělovýchovná a sportovní činnost „posílí“ pracovní zdatnost. Svou obětavost také zaplatil životem.⁶⁾

Víte, oddělení „Péče o mládež“ v Magdeburských kasárnách nebyl jen úřad, to bylo ústředí, kam se sbíhaly všechny nitky potřeb, tužeb, péče. Tam neseděli úředníci, ale lidé citlivého, vnímavého chápání. Za nejtěžších vnějších podmínek, pod knoutou hákového kříže, byli zde menší baštou.⁷⁾ Péče o mládež zřizovala domovy, denní útulky, starala se o přiměřenou práci nejmladších pracovních nasazených, o zaměstnávání mládeže, o knihovnu, o zakázanou výuku, přiděly potravin dětem, o přídavky, o ošacení, přidělení poukázek na praní prádla, opravy obuvi, šatů..., prostě o duševní a tělesné potřeby mládeže.

Podle litery terezínské „zákon“ byli mladiství od 15 let (fakticky již od 14 let) povinni pracovat v nejrůznějších oblastech a oborech a po „vyhlidnění“ (rozuměj po odsunu transportů na východ na podzim 1944), byli do pracovního procesu zařazováni i dvanáctiletí. Většinou v zemědělství, v zahradách, ale konali i pomocné služby ve zdravotnictví, ve výrobě, v dopravě. V kuchyni a v pekárně ti nejšťastnější. Slyšete-li o zahradách mládeže, uvidíte-li je ve filmu „Město darované“, uvědomte si, že to nebyly zahrady pro dětskou kuchyň, to byla jen práce mládeže v zahradách německých pracovníků komandatury, archivu, našich hlídačů. Běda, třikrát běda, když si schovali ředkvičku či nevědomky šlápli na salát!

Byl přísný zákaz vyučování, hrozba, že se budou hlavy kutálet. Nás nezastrašili. Učili jsme nadále i v Terezíně. Mládež se chtivě učila. Byla vyhladovělá nejen nedostatkem chleba, ale i nedostatkem impulsů. Učili jsme prakticky bez pomůcek. Po paměti jsme psali slabikář pro prvňáky, jeden pro 3—8 dětí. Ba měli jsme i elán debatovat o metodách. Nezapomenu na globální slabikář, který se později ztratil v desinfekci. Napsal jej vzorně podle mého návodu nezapomenutelný kolega Ruda Ohrenstein. Kreslil stránku po stránce, takže mé děti v Terezíně četly stejně jako předtím pražští prvňáčci: To je pes. To je kočka. Pes utíká. Kočka utíká... Pes. Terezínská děčka teď znala jediného psa. Velkého německého ovčáka, který zle cenil zuby, běhal po boku svého pána, pána s velkým P — Seidla.⁸⁾ Uštval (pes nebo Seidl) učitele Tittelmana, který procházel se svými chovanci ulicemi ghetta a učil je určovat světové strany. „Lauf! Saujud! Lauf!“ řval a švihal bičikem. Tittelmann po chvíli klesl, pes ho přidržel tlapami na zemi. „Jude, Bunker!“ — znělo rozhodnutí. (Bunker, to znamenalo mj. příštím transportem na východ.) A jeho hřích? Vyhublý, přímo asketický vzhled a rudé vlasy.

Ještě jeden slabikář jsme připravovali s Rudou. Fibel pro ležící vídeňské pacienty. Bylo to obtížnější, doma jsem nikdy německy mluvící děti číst neučila. Nedokončili jsme ho spolu, Ruda odešel — přímo do plynových komor do Osvětlení. Už jsem jen lepila a vystřihovala do sestaveného textu. Víte, co znamená v životě dítěte rok okupace? Devítiletý rakouský chlapec se mě zeptal r. 1943 nad větou „Das ist ein Wald“: „Co je to les?“ Cítíte, o co byly děti okradeny?

Učili jsme tak, že musela být hlídka před domem — dítě, které si hrálo, procházelo se, pískalo. Smluvený signál — pískání melodie vážne — naznačil, že musíme změnit téma. Nepíšeme a nečteme, jen zpíváme nebo něco „vyrábíme“. Zpěv a ruční práce = povolené zaměstnání dětí. Jak už i sedmiletí chápali, o co jde. Jednou při vyprávění pověsti o blanických rytířích přišla otázka: „Kdy už vyjedou? Není v Čechách nejhůře?“

Pracující mládež se scházela po pracovní době a probírala se literatura, matematika, fyzika, vlastivěda. Terezínský popelář (v Praze ing.) vykládá zajímavě fyziku, architekt Zelenka, známý pražský (i terezínský) umělec seznamuje mladé lidi se scénickou problematikou. Když ještě nepromovaný absolvent UK vykládá o dějinných souvislostech ekonomického a historického vývoje, mnozí posluchači poprvé slyší takové pojetí dějin. Teď však chápou situaci v Evropě, proč mohlo dojít k Mnichovu a proč jsou ve městě za mřížemi. Důsledek — založení marxistického kroužku.

Nemohu zde předkládat krok za krokem, ubikaci za ubikací, čemu se učila mládež. Mohu jen shrnout. Byla to silná zvědavost, vůle poznávat, učit se, nezaostávat. Uchopit každou příležitost a dostat se dál, hloub, připravovat se na vysněné PAK.

JAK SE VYŽÍVALA MLÁDEŽ KULTURNĚ

Knihy jsme si navzájem půjčovali již v Praze. Pro mnohé z nás to bylo těžké loučení s knihovnou, těžká volba té jedné, kterou vezmeme s sebou. Pro dítě. Pro sebe. V Terezíně pak vznikla velká knihovna a krásná organizace v půjčování. Existoval pravidelný přísun krabic četby do všech ubikací a mládež právě v tomto oboru velmi pomáhala.

Velmi oblíbené bylo v Tereziňě divadlo. Maňásky a loutky, jací to pomocníci vychovatelů! To byl dětský svět v městě za valy, ty pohádky, říkanky, to bylo náhradou za babiččino vyprávění doma, to byla naděje v lepší zítřky. Mirka Tuma zpracoval scénář známé opery, Artur Engländer vybudoval jeviště, loutky, jejich kostýmy, elektrické osvětlení... pozhnané buďte ruce všech přátel dětí, které se podílely na tom daru.

Hrané divadlo pro děti přineslo několik pěkných dramatizací oblíbených dětských knih. Jak nevzpomenout rozkošných Broučků podle Karafiátovy knihy, kterou jsme my, terezínská střední generace, byli vychováni, se kterou jsme rostli. Scénu navrhl malíř Aussenberger, ale děti samy navrhly své kostýmy, maminky sehnaly hadříky na křídla, krovky a také černé puntíky. Jak k nám, nejen k dětem, mluvil hudební doprovod Karla Švenka, upravené motivy známých národních písní! A jak děti milovaly Pohádku o Honzovi! Ožilo rovněž stínové divadlo — ve dveřích napjatý papír a loutky z lepenky. Ale nej-nej-nejoblíbenější a nejvýraznější byl BRUNDIBÁR, dětská opera Adolfa Hoffmeist-
ra.⁹⁾

Hra je obrazem života v době nezaměstnanosti. Je to příběh dvou sourozenců, Pepíčka a Aninky, kteří se v úvodní scéně představují:

**„Já se jmenuji Pepíček
na vojnu šel můj tatíček.**

**Za ruku vedu Aninku
máme nemocnou maminku ...“**

Pan doktor radí:

**„Teďka jen spěte maličko
děti vám dojdou pro mlíčko“**
dovídáme se:

Za dva groše litr mlíka

...

žadarmo však ani lžičku.

A jak děti?

Vy máte plný vůz,

pekař má plný koš,

ale my nemáme

v kapsičce ani groš

Děti vidí flašinetáře, lidé mu házejí peníze „za dobrou náladu“.

Tu má Aninka nápad:

„Pepíčku už to mám

já jím také zazpívám.“

Děti zpívají, ale dospělí nechápu situaci, odhánějí je.

Druhý den:

Když jdou děti do školy, vrabec, kocour a pes je upozorní, že:

„... v úzkých jsou dva kamarádi

potřebují pomoci.

Potěšit by chtěli rádi

svou maminku v nemoci.

Aby mohli koupit mlíčko

své mamince na káfičko,

musí jako zpěváčkové

vydělávat krejčárky.

Pojďte s námi školáčkové

do nejmladší kutálky ...

vyhrájeme dětský spor

proti zlému diktátoru,

dáme světu pěkný vzor.“

Děti pochopily:

**„Víme, víme, rozumíme
v pravý čas se dostavíme.“**

Školní děti pomáhají, sbor vydělá pár krejčárků, ale flašinetář Brundibár ukradne čepici s penězi. Děti ho pronásledují, zaženou, on odhodí čepici a uteče.

Všichni si zpívají:

**„Brundibár poražen
utíká do dále**

**Zaviřte na buben
válku jsme vyhráli.**

**Vyhráli proto jen
že jsme se nedali
že jsme se nebáli
že jsme si všichni svou
písničku veselou
do kroku zpívali.“**

A závěrem opakovalo i hlediště:

**„Kdo má tolik rád
maminku s tatínkem
a naši rodnou zem
ten je náš kamarád
a smí si s námi hrát.“**

Víte, co Brundibár znamenal? Jdete Terezínem, přeplněné chodníky, lidé se těžko vyhýbají — a slyšíte tuhle, támhle — starší muž si bručí pod vousy, kluk hvízdá, žena pobrukuje: Brun-di-bár po-ra-žen, už jsme ho dos-ta-li, za-viř-te na bu-ben, vál-ku jsme vy-hrá-li.

Herci byly děti, některé role byly obsazeny několika představiteli. Opera měla 50 repríz, i komise Červeného kříže ji zhlédla na scéně sokolovny. Ale: zahynul Zelenka, zahynul Schächter, zahynula většina herců, většina obecenstva.

Brundibár. Takový ústřední bod terezínského života, tmel, který vytvářel jednotu nejen mezi mládeží. U dospělých ještě působilo i dětské obsazení rolí, radost, že „My hrajeme a umíme ještě zpívat... umíme se znovu rozeznávat, poprašek únavy z bolících očí smývat a stále stejnou strunou rozechvívát co zpívá: Člověk žije, žije, žije.“ (Jelínek — Prolog k Baladě z hadrů).

A co znamenalo pro starší mládež uvedení Prodané nevěsty, i když v koncertním provedení. Zpěváci stáli v půlkruhu, bez jevištní pohybové akce, bez krojů — zpívali svůj part. Staré harmonium, které zde zanechali původní obyvatelé města, zastupovalo orchestr. To byl NÁVRAT, to bylo oživlé pouto k domovu, k tomu co bylo, naděje co bude. „Proč bychom se netěšili...“

Z BĀSNIČEK MÝCH DĚTÍ

(Orig. znění, interpunkce a pravopis zachovány.)

Sluníčko, víčko
červený broučku
usedni na chvíli
na moji ručku.
Venku si létáš
od růže k stromu
večer se vracíš
do svého domova

Broučku! Beruško!
odlétni z ghéta
nejni tu slunko
nejni tu teplo
nejni tu křoví
nejnou tu růže
každý jen touží
Kdy domů může.

Kam se usadíš, sluníčko?
Kam poletíš Beruško?
Do peklíčka? Do nebička?
Kdy se vrátí má babička
z VÝCHODU.
(Evička, 9 let, jela s rodiči za babičkou, nevrátil se nikdo.)

BALADA

Kolik transportů? Kolik
jich přečká z Pardubic Pepik
v Terezíně

Kolik transportů? Kolik
jich přečká z Náchoda Karlík
v Terezíně

Tři? Dva? Jeden?

Nevím. My už zas jedem
z Terezína

Maminka zas balí ranec.

Heinl¹⁰ řve. SS chystá tanec
v Terezíně.

Modlí se smrtihlav, vzývá tě modlo Hitlerel!

Ale. Ale. To jen to zlaté tele
i v Terezíně

Kradou ve jménu čisté rasy
myslej na své bezedné kapsy
i v Terezíně

Mordujou tu „židáky“
smradlavé zloděje, „bídáky“
i zde v Terezíně

Mordujou i Slovaný

prý prohané cikány

ve jménu čisté rasy

Oblbujou národ svůj

předloží mu každý hnůj

v tisícileté říši

Nadělali osly, ovce

ženou je přes hory, kopce

bečí, mečí, bezhlavé dnes stádo

Sieg heill Sieg heill!

velmi rádo

Slibují jim Lebensraum

ale to je jenom Traum

i v tisícileté říši

Es kommt der Tag¹¹)

Ein neuer Tag

však pro nás

(Tato balada vznikla po vyslechnutí přednášky z dějin Německa „Od Výmaru k Třeťí říši“, která byla uspořádána u mladých tuberkulózních pacientů v dětské nemocnici u dr. Schaffy. Po debatě „Jak je to možné, že ...“ mi přinesli tři chlapi 14—15letí svou baladu a Kája mi ji pak přinesl napsanou.)

CHCETE POČÍTAT?

1 pryčna

1 deka

1 vesta

1 miska

+ 1 l ž i č k a

5 — To je věcí pět

To je teď můj svět.

A ne! a ne! a né a né a né.

mám tu mámu

mám tu tátu

mám tu ségru

mám tu bráču

nejsem s nimi sice

avšak vážím si jich více

mám 2 oči

mám 2 uši

mysl mám jasnou

mám já srdce

mám já mozek

pokladnici svou.

Babička mi vyprávěla

Rodina mě vychovala

Škola mnoho vykládala

Tak mám základy.

Co vím, co znám

z toho teď čerpám.

Zde mám betrenerku

jako svoji maminku

O Komenském

vyprávěla

pramen síly otevřela

a věřím s tebou

„po přejití bouře hněvu

vláda věcí tvých Tobě

se zas vrátí.“

(Autor 13 let, velmi sečtělý chlapec, uměl se hodně ptát, velmi oblíben mezi kamarády. Nepřežil.)

Rutka, necelých 14 let, zpívala v květnových dnech 1945:

Kdy? a Kde?

a Kde? a Kdy?

se zase uvidíme

Kdy a Kde

se zase sejdem

Tebe přivezli sem z Vídně

Gertrud byla doma in Berlin

že jste samy byly v Terezíně?

Samy v Mädchenheimu?

Ne, tomu nevěřím.

Nebyla jsi nikdy sama

osud stejný pojil nás
Hmyz, nemoce mořily nás
Hladem, špinou trpěly jsme tady
Bezprávím, týráním a hladu
Však přátelství a víra v lepší zítky
vyráší, vykvetla, nesla plody
Stísněny jsme byly
a přece jsme žily
životem plodným
A teď — A teď'
já se bojím zpět.
(Rodiče Rutky se vystěhovali dříve se slibem, že dítě přijede za nimi. Rutka byla jeden z terezínských sirotků.)

LICHTSPERE I

Lichtspere!¹²⁾

Lichtspere?

Už zase Lichtspere?

Kde kdo tu mudruje, laje a nadává.

Já ne.

Je lichtspere

těším se nasměle

Je to tak:

Chvíli se rveme
Klukovsky řehníme
Chvíli si hrajeme
Teď si povídáme
teď zase dovádíme
na sebe útočíme.

Pak rázem ztichne cimra.
Bručí si Ervin písničku
o malinkém domečku
o zahrádce a dvorečku
o malém děťátku
o hravém koťátku
o kovové postýlce
o sálavém sporáku
o velkém uhláku
o dřevěné lavičce
o o o o o o o o
o všem tom teple domova

Rozhostilo se hluboké ticho
velké ticho, přehluboké ticho
Studí to ticho?

Ne — ne. Nestudí

Ne — ne. Nemrazí

Teď srdce, dech cítíš těch
co s tebou sdílají osud

A náhle poznáš, že neznals je dosud
za zdmi je chlad. Tma. Nelidská zloba
a tady je teplo.

ČLOVĚK

jsme lidé oba

Je tma. Proto se nestydíš za vláhu v obličejí.

(Asi třináct a půlroční chlapec z Vysočiny. Nevrátil se.)

NIKDY NEZAPOMENU

(14. květen 1944)

Z večera na marodce s láskou na mne pohlédla
malilinko svou kostnatou ruku pozvedla.

„Ne babi! Babičko! Má drahá!“ volá to ve mně
zůstaň mi, potřebuji Tě, neopouštěj mne.

Chce se mi něco rvát

Chce se mi strašně rvát.

Potřebuji bít, škrábat!

Chci kousat a kopat

Ale, ale. Jsem přece v Terezíně.

Tak zuby zatnout, polykat — spolknout a hlavu zvednout

Mamka se k stařeně sklání a líbá znavenou ruku,
lehce, lehounce stírá s čela vyvalstlou kapičku potu
Díky mami, žes mi dala pevného svého syna, zašeptala tiše
a to „mami“ jako by zastavilo znavenou na cestě do míru říše.

Babi se pousmála, pohledem jasným pohladila

taťku

mamku

Petra

Hanku

Zas pozvedla pokleslá víčka a její pohled bloudí po marodce

Cos hledá — marně hledá a šeptavým hlasem volá
své drahé — volá a již nedovolá:

Třem synům, dvěma dcerám život dala

ted' přes rok už je postrádala

hledá i děti těchto dětí, jim přece víru vštěpovala

že dobrý člověk ještě žije.

Tou vírou nás posilovala

na těžké cestě v tyto zdi

a ještě těžší z těchto zdí

Oči se klíží — babi, sladce spi!

Je ráno. Modrá obloha a zlaté slunce budí.

Tebe, má babi, tebe už neprobudí.

Dali mi bílý uzlíček — vše hmotné co tu zbylo:

pytlíček cukru, 2 skývky chleba, špačiček tužky

pečlivě papírem obalené čtyři obrázky a kousek stužky

kapesník a dopis již před měsícem psaný

Mým vnukům a vnučkám pozdrav a boží požehnání.

Chci, aby ... dřív vypadla tužka z ruky

než mohla poučit své vnuky

svou vírou a svým přesvědčením,

že dobrý člověk žil,
že dobrý člověk žije,
že bude žít,
že má žít
a každý u sebe začít.
Babi, slíbují ...

(14letá Rutka odjela podzimním transportem s rodiči. Beze stopy.)

POZNÁMKY:

- 1) Transporty do ghetta byly označeny písmeny abecedy a čísly do tisíce. K. Lagus — J. Polák: Město za mřížemi, Praha 1964.
- 2) Žena směla porodit jen přijela-li do Terezína v těhotenství, plod započatý v Terezíně musel lékař hlásit komandatuře a přerušit těhotenství. Jen 25 — necelá pětina zde narozených dětí — přežilo. Od konce r. 1943 byly matky s kojenci zařazovány do likvidačních transportů. K. Lagus — J. Polák: Město za mřížemi, Praha 1964.
- 3) Nařízením ze dne 17. 8. 1938, jež vyšlo v Německu, musely židovské ženy připojit ke svému jménu označení Sara (že znamená kněžna, to páni třetí říše nevěděli), muži Israel. K. Lagus — J. Polák: Město za mřížemi, Praha 1964.
- 4) Nemocnice pro infekční choroby, především tyfus.
- 5) Terezínští sirotci — bylo označení dětí, jejichž rodiče dostali papíry k vystěhování se slibem, že děti přijdou za nimi. Slíby-chyby.
- 6) Jakub Edelstein byl zastřelen v červnu 1944 v Osvětimi. K. Lagus — J. Polák: Město za mřížemi, Praha 1964.
- 7) Dovoďte, abych vzpomněla dvou generací těchto pracovníků: Fredi Hirsche, mladého antifašistu, který prchl z Berlína ještě do Československa, který neznal chvíli klidu a vždy byl pevnou oporou mládeže. A staříčkého vrchního rabína Berlína dr. Lea Becka, dědy, táty, syna, který byl všem generacím oddaným rádcem, pomocníkem, učitelem. U něj jste vždy cítili, jak celou osobností vyznačuje „sloužím“. Nám pěstounům byl vzorem, vzpruhou.
- 8) Siegfried Seidl byl prvním velitelem terez. ghetta, dalšími byli Anton Burger a Karl Rahm. K. Lagus — J. Polák: Město za mřížemi, Praha 1964.
- 9) Adolf Hofmeister, autor opery Brundibár, sám o ní napsal: „Brundibára chtěl uvést kapelník Rafael Schächter s dětským sborem pražského židovského sirotčince, ale pronásledování židů s transporty do táborů tento pokus v zárodku znemožnilo. Jen mladý učitel R. Freudenfeld provedl v pražském Útulku židovských dětí hudbu Krásovu a mou operu v programu jediného večera. On také propašoval kontrolou klavírní výtah do Terezína.“
- 10) Scharführer SS Rudolf Heindl, jeden z nejsurovějších dozorců v ghettu.
- 11) Přijde den, nový den — heslo henleinovců i v našem pohraničí. Pozn. aut.
- 12) Lichtspere — zákaz svícení na ubikacích, trestné nařízení. K. Lagus — J. Polák: Město za mřížemi, Praha 1964.

RECITAČNÍ A DIVADELNÍ ČINNOST českých vězňů terezínského koncentračního tábora ve světle sbírky Karla Heřmana

MIROSLAV KRYL

ÚVOD

Úloha, kterou německý fašismus přisoudil koncentračnímu táboru v Terezíně (v době vzniku byl nazván „Ghetto Theresienstadt“) v rámci tzv. řešení židovské otázky, byla v dosavadní historické a odborné literatuře dostatečně prozkoumána a vymezena. Tábor byl zřízen výlučně jako sběrné průchozí středisko pro židovské obyvatele tzv. protektorátu Čechy a Morava i některých dalších evropských zemí. Měli zde pobývat před další deportací „na východ“, do vyhlazovacích táborů, na smrt. Tisíce těchto mužů, žen a dětí, prohlášených na základě zločineckých norimberských rasových zákonů za židy, se už od nástupu do transportních středisek před cestou do Terezína staly fakticky vězni, vydanými do rukou represivního aparátu hitlerovské říše (především zločinecké organizace SS).

Do června r. 1942 byli do Terezína sváženi židovští vězni z protektorátu, poté z vlastního Německa (též z odtrženého českého a moravského pohraničí), Rakouska, dále z Holandska a z malé části z Dánska (z posledně jmenované země přijelo do Terezína 466 vězňů). Během let 1942–45 byli do Terezína zavlčeni i vězni z jiných zemí (např. i ze slovenského území), ponejvíce však až v závěrečném období války.

Terezínský tábor existoval po převážnou dobu okupace českých zemí nacisty (od konce listopadu r. 1941 do začátku května r. 1945). Od začátku ledna r. 1942 nařizovalo esesácké velitelství tábora deportace z Terezína, jejichž vražedné a pro zdrcující většinu z Terezína „přemístěných“ vězňů zničitelské určení bylo všemožně utajováno. Kromě toho se hitlerovci snažili od poloviny r. 1942 a zejména v letech 1943–44, v souvislosti s narůstajícími vlastními porážkami na sovětsko-německé frontě, vytvářet klamný dojem o úloze a funkci terezínského tábora. Fikce „samosprávného židovského města“, zvláště v období esesáky nařízeného „vylepšování“ a „okrašlování“, měla nejen klamat zdejší vězně, ale zároveň posloužit i jako zahraničně politický argument proti zprávám o hromadném vraždění židů. Terezín měl poskytovat alibi, měl být kulisou, jež měla zastřít skutečný obsah kryptonymního „řešení židovské otázky“.

Skutečný Terezín však nikdy žádným alibi nebyl a ani být nemohl. Po celou dobu existence tábora se zde umíralo, panoval hlad, nemoci, strach z esesáckých surovců zde i na Malé pevnosti, kam byli jednotlivci z trestu odvlékáni, trvaly nesnesitelné ubytovací a hygienické poměry a hrozily deportace „na východ“.

Do konce r. 1944 bylo do Terezína deportováno 131 200 vězňů; z tohoto počtu 69 801 deportovaný pocházel z „protektorátního“ území. Především pro tyto české vězně se Terezín stal sběrným a zároveň průchozím táborem. Kolem 60 000 jich bylo odšud vyvezeno do jiných „ghett“ a vyhlazovacích táborů na okupovaném území Polska

a SSSR. Od 26. 10. 1942 do 28. 10. 1944 směřovaly (až na zanedbatelné výjimky) terezínské transporty do vedlejšího osvětimského tábora Birkenau, smutně pověstné „továrny na smrt“. Z uvedeného počtu deportovaných se po válce přihlásilo československým úřadům asi 3 100 zachráněných (tj. asi 5 %). Decimující úloha Terezína se projevila ve smrti téměř 7 000 židovských vězňů z tzv. protektorátu přímo v táboře.¹⁾

Přes všechny útrapy a strážně táborevého života a vždy znovu se vynořujícího nebezpečí deportace z Terezína do neznáma, rozvinul se v Terezíně kulturní život a umělecké snažení, které si zaslouhuje naši úctu. Převažující, ba určující roli sehrála česká kultura, i když existovala řada uměleckých a vzdělávacích pořadů, v nichž vynikající roli sehráli vězni pocházející z Německa, Rakouska i Holandska. Bylo tomu tak nejen proto, že čeští vězni tvořili převážnou část mladších kategorií „osazenstva“ tábora. Jejich aktivita, jak to dokládá i „Heřmanova sbírka“, vyvěrala z politického smýšlení. A to bylo založeno na vědomí, že perzekuce a uvěznění bylo dílem cizích okupantů. S českými spoluobčany za hranicemi „ghetta“ byli čeští vězni Terezína spojeni stejnou nenávistí k nacistickým uchvatitelům. Jejich zkušenost byla tedy jiná než u německých židovských vězňů.²⁾

Svou zkušenost z Terezína velmi přesvědčivě vyjádřil spisovatel dr. Norbert Frýd, který zde byl vězněn v letech 1943—44 a velmi aktivně se podílel na kulturních a uměleckých pořadech, především divadelních (cenné doklady k jeho osobní účasti přinesla i „Heřmanova sbírka“):

„... Žili jsme uprostřed války v koncentračním táboře barbarsky vymyšleném a barbarsky řízeném, stěsnali nás jako dobytek na neuvěřitelně malou plochu, nechali nás spát na mnohapatrových pryčnách, jíst z plechových misek většinou vstoje, vykonávat potřebu na páchnoucích latrínách, nechali nás žít v neustálém strachu před transporty... A přece se v tomto prostředí konalo ilegální vyučování dětí, denně hrála divadla, byly koncerty, přednášky, denně přicházely zprávy zvenčí... Aktivní obyvatelstvo... tvořila mládež. Její práce udržovala všechno v chodu (tj. mladí vězňové zajišťovali práce nutné pro život v táboře — pozn. M. K.), její naděje dávaly životu smysl. Byla to menšina, ale rozhodovala. I rozvoj aktivní kultury byl v jejích rukou... Jádro aktivního obyvatelstva tvořili stále občané z Čech a Moravy, jejich názory rozhodovaly... Kolik toho esesáci věděli o české aktivitě, která německou převyšovala nejen počtem, ale především uměleckou intenzitou, aktualitou a politickou působivostí, opravdu nevíme. Zdá se, že šlo napřed o ilegální, později prostě trpěný provoz. Odpovídá to celkové situaci: terezínská (esesácká) komandatura se poměrně málo vměšovala do interních věcí, šlo jí o fungování zdymadla, o hladké přejímání a odeslání transportů... Tak se mohlo stát, že se po dlouhou dobu a na několika jevištích současně hrálo a zpívalo česky... Chtěl bych zdůraznit, že Terezín nebyla poslední stanice, ne osvětimské peklo, jen něco jako jeho dost příšerné předpekli. Kultura tu dosud mohla existovat, pro mnoho vězňů znamenala právě tato náruživě pěstovaná, až křečovitá kultura jedinou jistotu. Jsme lidé, říkali tou aktivitou, přese všechno! A kdybychom měli zahynout — ať naše oběť není marná...“³⁾

O kulturní a umělecké činnosti terezínských vězňů psali kromě pamětníků a historiků i specialisté, zkoumající literární, divadelní a hudební pořady, které v Terezíně vytvářely „tvůrčí skupiny“ i jednotlivci z řad vězňů. Pro téma této stati je práci zásadního významu monografie dr. E. Šormové o terezínském divadle, na niž budu odkazovat.⁴⁾ Cenné jsou výsledky bádání dr. M. Kuny o úloze hudby nejen v Terezíně, ale i v jiných koncentračních táborech.⁵⁾

CHARAKTERISTIKA SBÍRKY KARLA HEŘMANA

1. VZNIK SBÍRKY

V letech 1942—44 vznikl v Terezíně poměrně rozsáhlý soubor písemných a zčásti i obrazových dokladů ke kulturní činnosti zdejších vězňů. Má povahu **upomínkových listů**, které můžeme v některých případech označit za „plakátky“. Shromáždil je a za svého života jako soukromou sbírku uchovával bývalý vězeň koncentračních táborů v Terezíně a Osvětimi (Birkenau) Karel Heřman.⁶⁾ V r. 1971 sbírku získal Památník Terezín.⁷⁾

Poměrně homogenní, promyšleně a pečlivě shromážděný a utříděný celek obsahuje v převážné míře volně uložené jednotlivé upomínkové listy a z malé části další průvodní doklady a památky. Soubor vznikl ve vězeňském bloku terezínského „ghetta“, na plánu označovaném „C III“ [tzv. Hamburská kasárna]. Autor sbírky zde byl oficiálně zaměstnán jako vedoucí evidence vězňů nejdříve v rámci bloku, později ve „2. obvodu“, jenž zahrnoval i další ubikace vězňů v někdejších občanských domech.

Postavení tvůrce sbírky v terezínské „úřední hierarchii“ bylo nesporně důležitou šťastnou okolností pro její vznik. K. Heřman měl přístup ke kancelářským a jiným psacím a kreslicím potřebám. Vzniku sbírky patrně rovněž napomohla existence kreslířské dílny v Hamburských kasárnách (čeští vězni tomuto objektu běžně říkali „Hamburk“), která sloužila k vyřizování zakázek přidělovaných esesáckou komandaturou.⁸⁾

2. POSOUZENÍ HEŘMANOVY SBÍRKY JAKO HISTORICKÉHO PRAMENE I PAMÁTKY

Rozsah této stati nedovoluje podat zde výsledky podrobné vnější i vnitřní kritiky, jejímž cílem bylo prokázat autentičnost a pramennou hodnotu sbírky. Soustředím se proto na nejdůležitější výsledky bádání. Hned v úvodu je třeba zdůraznit, že naprosto nezvratně bylo prokázáno, že všechny její exempláře vznikly v Terezíně v letech 1942—44.

Sbírku tvoří 551 původně očíslovaný exemplář. Většinou jde o volně uložené upomínkové listy a v menším počtu případů o jejich soubory (složky), v nichž jsou shrnuty většinou textové památky, které na sebe navazují. Přehled o struktuře sbírky, včetně 3 omylů v číslování provedeném K. Heřmanem, podává soupis, jenž byl pořízen již po smrti autora sbírky 11. 10. 1956.⁹⁾

Po konzervaci (fixaci), která byla provedena v 1. polovině 70. let, je vzhled všech upomínkových listů velmi dobrý. Formát papíru, tvořící kreslicí, písáckou nebo podkladovou plochu, se pohybuje v rozmezí od 29,0—29,6×21 cm.

Velmi cenné jsou upomínkové kresby, v některých případech kombinované s textem. Zvlášť je třeba vyzvednout význam těch upomínkových listů, které se vztahují k divadelním představením. V těchto případech kresba obvykle vyjadřuje motiv nebo výjev ze hry nebo byla inspirována scénickým návrhem. V textové části bývá zpravidla uveden název hry, jméno autora (zejména cenný je tento údaj tehdy, jestliže šlo o hru napsanou v Terezíně), jméno režiséra a výtvarníka představení, seznam rolí a jména (někdy pseudonymy nebo přezdívky) herců z řad vězňů. Ve vzácných případech se setkáváme s uměleckým zobrazením neopakovatelného výjevu z terezínského divadla, zaplněného herci na improvizované scéně a diváky v neméně jednoduše zařízeném hledišti.¹⁰⁾ Vedle autorů kreseb uvedených v poznámce č. 10 se na výtvarné podobě sbírky podíleli i další terezínští malíři a kreslíři: Bedřich Graus, dr. Margita Kleine-

rová-Fröhlichová, Charlotta Burešová (signatura „Lotte“ nebo „L. B.“) a sporadicky i Leo Haas.¹¹) Kopie některých scénických návrhů jsou dílem Adolfa („Dolfiho“) Ausenena. Některá další výtvarná díla ve sbírce pocházejí od inženýra architekta Františka Zelenky, který se ve 2. polovině 30. let významně podílel na scénografii i tvorbě kostýmů pro Osvobozené divadlo J. Voskovce a J. Wericha.¹²)

Jde především o dva upomínkové listy, které jsou zároveň divadelními programy, jež Zelenka vyzdobil vtipnými kresbami. První z nich se vztahuje k terezínskému provedení Gogolovy Zenitby (toto představení režírované Gustavem Schorschem je odborníky považováno za nejlepší terezínskou inscenaci vůbec), a k Molièrově komedii, která se v táboře hrála pod názvem Georges Dandin [známější je český titul Chudák manžel]; druhou ze jmenovaných her režíroval sám F. Zelenka.¹³)

Zelenkovy scénické návrhy k uvedeným i nerealizovaným terezínským představením tvoří jedinečnou památku, jež zůstala po umělci zavražděném německými fašisty. (F. Zelenka byl na podzim r. 1944 odtransportován z Terezína na smrt do Osvětimi.) Jsou dnes v převážné míře — pokud se dochovaly — uloženy v divadelním oddělení Národního muzea v Praze. Část z nich byla reprodukována v monografii E. Šormové.¹⁴)

Chtěl bych doplnit pasus o F. Zelenkovi, jehož jméno dnes již téměř upadá v zapomenutí, zmínkou o dosud opomíjených dokladech v Heřmanově sbírce, které považují za cenné z lidského hlediska. Je to umělcův autoportrét (obrysová kresba perem) a textové věnování určené K. Heřmanovi: „Hamburku! Budu vzpomínat!“ Oba upomínkové listy vznikly v r. 1944.¹⁵)

Zejména první úsek sbírky, obsahující 36 exemplářů (většinou jde o podkladové listy, které posloužily pro nalepení různých dokladů) obsahuje prameny poněkud odlišné od dosud zmíněných. Jsou zde jednotlivě nebo v souborech zařazeny vstupenky na nejrůznější terezínské kulturní pořady a pozvánky s podobným určením. Objevuje se před námi pestrý kaleidoskop rozmanitých představení, kulturních a přednáškových pořadů, koncertů, kabaretů i jiných zábavných programů. Mimo to sem byly zařazeny i některé jiné doklady úřední povahy, které vznikly činností oddělení samosprávy „ghetta“ pro využití volného času („Freizeitgestaltung“, zkracováno na FZG). Také v tomto případě jde o kolekci, nikoli ucelenou část úřední (spisové) agendy.

Zejména některé ze souborů vstupenek, popřípadě i jednotlivé exempláře jsou cenným pramenem k poznání divadelní a recitační činnosti v táboře. Většinou na nich lze kromě data přečíst i zkratku označující místo konání pořadu, tj. objekt dle zavedeného „úředního“ označení a číslo „sálu“. (Jde ovšem o eufemismus; byly tak nazývány půdní nebo skladištní prostory, popřípadě loupárny brambor v kasárnách, půdy, sklepy nebo i obydlené ubikace, využitě pro konání kulturních pořadů. K miniaturnímu jevišti nebo pódiu zpravidla přiléhalo několik řad lavic stlučených z prken. Lepší sál užíván od r. 1942 se nacházel jen v tzv. Magdeburských kasárnách, sídle Rady starších.)

Všechny podobné doklady shromážděné K. Heřmanem korespondují s upomínkovými listy k jednotlivým představením a zejména svými časovými údaji je v mnoha směrech upřesňují a doplňují.

Sbírka vydává svědectví i o kulturní aktivitě svého tvůrce. Poznáváme z ní, že K. Heřman patřil k nadšeným a obětavým dobrovolným propagátorům a organizátorům kulturních pořadů. Podporoval přípravu mnoha divadelních a kabaretních představení i dramatických pásem a staral se o provoz „sálu“ užívaného ke kulturním pořadům na půdě Hamburských kasáren (C III). Hlavně se však neúnavně věnoval shromažďování upomínkových dokladů o „terezínském kultuře“. Provedení upomínkových listů „objednával“ u vězňů, kteří byli schopni doklady výtvarně či graficky vyzdobit. Další, interprety i autory a vedoucí různých představení pak žádal o vyhotovení pamětních zápisů nebo prostě o autogramy. Stal se jakýmsi neoficiálním kronikářem terezínských kulturních činností a tak je také v některých upomínkových zápisech nazýván.

Uchování celé sbírky manželi Heřmanovými bylo aktem jejich osobní odvahy. Tvorba i ochrana tohoto vzácného celku byla vyjádřením pevného přesvědčení obou odvážných lidí o porážce německého fašismu. Sbírkou byla zřetelně koncipována jako památka pro dobu budoucí svobody.

II.

ODRAZ ČESKÉ DIVADELNÍ A RECITAČNÍ ČINNOSTI VE SBÍRCE KARLA HEŘMANA

1. VÝZNAM ODDÍLU SBÍRKY NAZVANÉHO ČESKÉ DIVADLO

Zmíněný cyklus obsahuje 100 sbírkových předmětů, tj. jen o něco méně než 20 % z celkového počtu jejích exemplářů. Po stránce dokumentační mu tvůrce sbírky věnoval mimořádnou pozornost. Zejména cenné je chronologické rozvržení cyklu do několika úseků. Součástí tohoto uspořádání jsou i dva statistické přehledy (soupisy pořadů a představení) s časovými údaji o konání premiér (kromě operních představení, jež sem nebyla pojata a jež jsem i z důvodu užšího vymezení tématu neučinil objektem výzkumu).

Hlubším pramenným rozbořem, opřeným o muzeologické hodnocení zejména oddílu České divadlo, jsem se snažil upřesnit výsledky dosavadního výzkumu Heřmanovy sbírky.¹⁶⁾

K. Heřman věnoval oddílu sbírky pojednávajícímu o českém divadle největší možnou pozornost. Nikde jinde nenajdeme tak podrobné údaje o tereziňské kulturní aktivitě. Zmíněný úsek dále rozdělil, a to na úvodní část a dalších 8 skupin, přičemž kritériem mu bylo chronologické rozvržení (od počátečního názvu „Zima 1941–42“ po „Léto 1944“).

V úvodní části oddílu České divadlo se dochovaly dva upomínkové listy opatřené shodným názvem Členové českého divadla. Na graficky řešené ploše, připomínající stylizovaný půdorys divadelního sálu s jevištěm a hledištěm, se podepsalo 28 členů divadelních skupin a dalších spolutvůrců českého divadla z řad tereziňských vězňů. Drtivá většina těchto vesměs mladých, průbojných a nadaných umělců byla z Terezína deportována a poté zavražděna a umučena nacisty.¹⁷⁾

Vzhledem k přítomnosti podpisu Norberta Frýda („Nora Fried“) je možno konstatovat, že oba upomínkové listy nevznikly dříve než v červenci r. 1943; s největší pravděpodobností byly vyhotoveny v létě r. 1944.¹⁸⁾

Protějškem k dokladům o vlastní činnosti tereziňských vězňů v oblasti divadla jsou přednášky některých z nich, které v táboře proslavili. Jde o udivující sebereflexi podmíněnou zvláštní situací, ve které se umělci nacházeli. I když text přednášek se nedochoval, pokládám tyto doklady, jež jsem ve sbírce našel, za velmi významné. O dramatickém umění a životě „kolem divadla“ v Terezíně přednášeli Otakar Růžička, arch. František Zelenka (název jeho přednášky zněl O divadle, divácích a kritikách), Josef Taussig společně s Norbertem Frýdem a další. Snad za nejcennější je možno označit titul přednášky Jiřího Strasse Divadlo v Terezíně (byla zde proslouvena 15. 9. 1943).¹⁹⁾

2. VNITŘNÍ KRITIKA SBÍRKY PRAMENŮ K ČESKÉ DIVADELNÍ A RECITAČNÍ ČINNOSTI

Hlavním cílem této kritiky bylo prozkoumat heuristickou hodnotu dvou nejcennějších pramenů z oddílu České divadlo. Jsou jimi dva nepochybně autentické přehledy

[soupisy] pořadů a představení, které byly vypracovány ve strojopisné podobě (s některými rukopisnými vpisky) v r. 1944. Pokud nejsou přímo dílem Karla Heřmana, vznikly v okruhu jeho spolupracovníků na základě předloh (starších záznamů z let 1941—44), které se nedochovaly. V úplnosti nebyl dosud žádný z těchto pramenů publikován. Proto je do své stati zařazuji v plném znění a v původní jazykové i pravopisné podobě.²⁰⁾

RECITAČNÍ VEČERY

Název	Vedl	Premiéra	Počet
1. Wolkerův večer	Jiří Strass	Prosinec	
2. Jiří Wolker: Hrob	Vlasta Schönová	Leden	9
3. Neruda, Dyk, Halas	Schorsch	Březen	7
4. Karel Hynek Mácha: Máj	Vlasta Schönová	Květen	10
5. Edison, Zhasněte světla	Otakar Růžička	Červenec	13
6. Večer českých balad	Fischerová	Srpen	2
7. Recitační soubor ve dvorech	Löwy — Skall	Září	21
8. Rimbaud	Fischerová — Schorsch	Září	3
9. Dybuk	Rejšík	Říjen	2
10. Heinrich Heine	Zdeněk Jelínek	Říjen	2
11. Kafka	Fried — Schorsch	Říjen	3
12. Cassandra	Nora Fried	Říjen	6
13. Bednář	Schorsch	Říjen	1
14. Radúz a Mahulena	Vlasta Schönová	Říjen	2
15. Scény z Molièra	Zelenka — Schorsch	Listopad	2
16. Vítězslav Nezval: Manon	Nora Fried	Prosinec	5
17. Čapkův večer	Poláček — Schorsch	Prosinec	1
18. Shakespearovy sonety	Nora Fried	Prosinec	2
19. Negerské písně	Nora Fried	Prosinec	1
20. Gogolův večer	Taussig — Fried	Prosinec	1
21. Oko za oko	Tůma — Schorsch	Leden	4
22. Recitace na dětských marodkách	Háková — Schorsch	Leden	19
23. Čínská poesie	Zdeněk Jelínek	Leden	5
24. Gellner	Taussig — Schönová	Leden	2
25. Pražské písně kramářské	Nora Fried	Leden	2
26. První katilinárka	Gustav Schorsch	Leden	4
27. Wolkerovy balady	Skall — Nora Fried	Únor	2
28. Morgenstern	Nora Fried	Únor	3
29. Písně námořníků	Nora Fried	Únor	1
30. O dobrodružných cestách	Klein	Březen	3
31. De Costerův večer	Taussig — Nora Fried	Březen	3
32. Josef Hora	Gustav Schorsch	Březen	1
33. Lidové divadlo	Fried — Reiner — Zelenka	Březen	1
34. Asagao	Fischl — Zelenka	Březen	1
35. Jindřich Kohn	Weidmann — Schorsch	Březen	1

Název	Vedl	Premiéra	Počet
36. Překlady hebrejských textů	Murmelstein — Schorsch	Březen	2
37. Adolf Loos a jeho články	Arch. Frant. Zelenka	Březen	1
38. Král Oidipus	Zdeněk Jelínek	Březen	1
39. Sen noci svatojánské	Freudenfeld	Březen	1
40. Překlady hebr. textů II. díl	Murmelstein — Freudenfeld	Duben	1
41. Česká humoristická prosa	Taussig	Duben	1
42. Lidová poesie	Nora Fried	Duben	1
43. Lidové písně	Nora Fried	Duben	1
44. Večer pohádek	Vlach	Duben	1
45. Aristofanes: Žáby	Jan Fischer	Duben	1
46. Jaroslav Seifert	Nora Fried	Duben	1
47. Robert David	Eisner	Duben	1
48. Čeští symbolisté	Zdeněk Böhm	Duben	1
49. Večer české poesie	Kavan — Polák	Červen	1
50. Večer slovesné tvorby	Dr. Karel Fleischmann	Červenec	1
České literatuře věnováno		118 večerů (25 premiér)	
Přeložené literatuře věnováno		53 večery (21 premiéra)	
		Celkem	171

ČINNOST ČESKÉHO DIVADLA V TEREZÍNĚ

Název představení a autor	Vedení	Měsíc premiéry	Počet představení
1. Gonda Redlich: Velký stín	V. Schönová	Říjen 1942	3
2. A. P. Čechov: Námluvy (Medvěd, Nabídnutí k sňatku)	O. Růžička	Listopad 1942	14
3. Jean Cocteau: Lidský hlas	V. Schönová		11
4. Zdeněk Jelínek: Komedie o pasti	Z. Jelínek	Listopad 1942	19
5. Jiří Wolker: Hrob	V. Schönová	Leden 1943	9
6. K. J. Erben: Kytice	O. Růžička		20
7. Loutky	G. Schorsch	Květen 1943	25
8. F. Langer: Velbloud uchem jehly	V. Schönová	Červen 1943	26
9. Lásky hra osudná	J. Strass	Červenec 1943	21
10. François Villon	I. Dodalová	Červenec 1943	38
11. Zabítý	Schwarz	Červenec 1943	2
12. Georges Dandin	F. Zelenka		
	O. Růžička	Říjen 1943	9
13. Gogol: Ženitha	G. Schorsch	Leden 1944	22
14. Esther	N. Fried	Duben 1944	8 + 7 = 15 cel.
Celkem			220

REVUE A KABARETY

Název	Vedl	Premiéra	Počet představení
1. Pestrý večer	T. Rosenbaum	6. prosinec 1941	1
2. Vyšlozvané divadlo	J. Lustig	24. listopad 1942	5
3. Všechno jde	K. Švenk	24. května 1942	42
4. Ghetto sobě	K. Švenk	Srpen 1942	38
5. Princ Bettliegend	J. Lustig		25
6. Ať žije život (!)	K. Švenk		20
7. Všechno jde aneb Totéž, ale jinak	K. Švenk	Březen 1944	29
8. Smějte se s námi	Dr. F. Porges		22
Celkem			182

DĚTSKÁ PŘEDSTAVENÍ

Název	Vedl	Premiéra	Počet představení
1. Broučci	V. Schönová	Květen 1943	32
2. Jirkův velký vynález	Neumann	Červen 1943	21
3. Pohádka o kapce vody		Červenec 1943	5
4. Vlnka	Nora Fried	Říjen 1943	7
5. Květovaný kůň	Fried — Reiner	Prosinec 1943	7
Celkem			72

LOUTKOVÉ HRY

Název	Vedl	Premiéra	Počet představení
1. Začarované housle	Dubský		3
2. Cirkus	Freud	Červenec 1943	15
Celkem			18

Omezený rozsah této stati nedovoluje zaznamenat zde v plné míře výsledky kritického rozboru. Musím se proto omezit na jeho nejpodstatnější rysy.

E. Šormová vytěžila z obou uvedených pramenů všechny důležité informace o titulech pořadů i jménech jejich tvůrců. Dešifrovala přitom některé do té doby nejasné údaje a vynikajícím způsobem vymezila úlohu recitačních večerů, literárních matiné, dramatických pásem i divadelních představení v plném (ovšem terezínskými okolnostmi determinovaném) smyslu toho slova. Zjevně však nedůvěřovala časovým údajům, které jsou v obou soupisech uváděny. Proto se ve své monografii o terezínském divadle vyhnula otázce chronologie u literárně dramatických a recitačních pořadů. Pokud jde o divadelní představení a některá dramatická pásma, vyvozovala časové údaje o premiéře obvykle na základě jiných pramenů, než je soupis představení uložený v Heřmanově sbírce.²¹⁾

Podrobný rozbor soupisu Recitační večery a jeho srovnání s dalšími prameny uloženými ve sbírce K. Heřmana i mimo ní ukázal, že s výjimkou jediného případu (pořadové číslo 2 — Wolkerův Hrob)²²⁾ lze uvedený seznam hodnotit jako velmi spolehlivý. Podařilo se mi bezpečně stanovit letopočet pořadů, u nichž je uveden měsíc premiéry, a přinést důkazy, které potvrdily takto rekonstruovanou chronologii. Klíčem k rekonstrukci časových údajů se stalo uvedení jména Norberta Frýda (Nora Fried) v soupise.

Zmínil jsem se v této stati již o tom, že N. Frýd byl do Terezína deportován 8. 7. 1943.²³⁾ Z chronologické posloupnosti bylo možno vyloučit prosinec 1941, kdy se jiné pořady než ojedinělá kabaretní vystupení nekonaly.²⁴⁾ **Soupis Recitační večery tedy zahrnuje pořady a vystoupení v době od prosince r. 1942 do července r. 1944.**

Správnost časových údajů potvrdily dochované vstupenky k recitaci básnických děl J. Nerudy, V. Dyka a F. Halase Gustavem Schorschem (poř. č. 3) a k recitaci Máje Vlastou Schönovou (poř. č. 4) a zejména dva dochované upomínkové programy k dalším dvěma recitačním večerům. Všechny tyto prameny jsou uloženy v Heřmanově sbírce.²⁵⁾

Posledně jmenovanými prameny jsou upomínkové listy nazvané Večer české poesie (je signován datem 14. červen 1944) a Večer slovesné tvorby dr. K. Fleischmanna (datováno 5. 7. 1944).

Ve srovnání s pořadovými čísly 49 a 50 soupisu je patrná naprostá korespondence mezi zmíněnými prameny. (Terezínský vězeň, lékař, malíř a básník MUDr. Karel Fleischmann byl na podzim r. 1944 odvezen na smrt do Birkenau.)

Poslední důkaz spolehlivosti chronologie Recitačních večerů poskytl dětský časopis Vedem, který si v „ghettu“ tajně vydávala (tj. opisovala) skupina chlapců vedená W. Elsingerem, členem táborové ilegální organizace KSČ. Vedem č. 23 z 21. 5. 1943 přináší článek Josefa Stiassného, v němž je recenzován recitační večer V. Schönové věnovaný Máchovu Máji.²⁶⁾ Jak je zde uvedeno, herečka recitovala Máj 18. května 1943 na půdě domu L 203; jestliže nešlo přímo o premiéru, pak se uvedeného data konala jedna z prvních repríz tohoto velmi úspěšného kulturního pořadu v Terezíně. (Srovnej poř. č. 4 soupisu.)

Nemenší obdiv ke kulturní aktivitě českých vězňů Terezína v nás vzbuzuje seznam divadelních představení a dramatických pásem pod názvem Činnost českého divadla v Terezíně. V Heřmanově sbírce (i v jejím nynějším definitivním uspořádání v rámci sbírkového fondu Památníku Terezín) následuje hned za Recitačními večery. Jde o zřejmou gradaci, neboť divadelní inscenace představovaly vyšší, daleko náročnější typ pořadů. „Soupis představení“, jak budu dokument Činnost českého divadla v Terezíně pro stručnost dále pojmenovávat, je však doveden jen do dubna r. 1944. Nelze proto vyloučit, že byl vypracován dříve než Recitační večery.

Těžiště soupisu představení je možno spatřovat v prvních 14 titulech. Jsou sem za-

hrnuty všechny dosud známé realizované hry z oblasti „vyššího žánru“, jež měly v Terezíně premiéru do dubna r. 1944.²⁷⁾

Je třeba zdůraznit, že ke všem uvedeným titulům se v Heřmanově sbírce dochovaly upomínkové listy (programy), doprovázené v některých případech věnováním vězňů-divadelníků Karlu Heřmanovi nebo jinými památkami. Až na výjimky koresponduje jejich zařazení (podle rozdělení úseku sbírky České divadlo na časová období počínaje „zimou 1941—42“ až „léto 1944“) s chronologií soupisu (ať již výslovně uvedenou, nebo — v případě vynechávky — doplnitelnou na základě jiných pramenů). Provedený výzkum, jehož nejdůležitější výsledky zde předkládám, ukázal, že jde o pramen relativně značně spolehlivý.

Doplnění a upřesnění některých časových údajů v soupise představení.

Při průzkumu sbírky se mi podařilo objevit vstupenku vydanou oddělením „Freizeitgestaltung“, která je označena „Kytice Q 319 10. IV.“ Pokud nešlo přímo o premiéru dramatického pásma sestaveného z Erbenových balad (nastudoval O. Růžička se svým souborem, viz poř. č. 6 soupisu), pak vstupenka nepochybně platila pro jednu z prvních repríz v dubnu r. 1943.²⁸⁾

Uvedená časová interpolace je v souladu s časovými údaji uvedenými u představení č. 5 a 7 soupisu. Memoáry O. Růžičky, které jsou uloženy v dokumentačním oddělení Památníku Terezín, potvrdily, že tento terezínský režisér uvedl nejdříve Čechovovy jednoaktové komedie (viz poř. č. 2) a teprve poté nastudoval se svou skupinou Kytici.²⁹⁾

Na základě srovnání původních pramenů s poválečnou relací V. Schönové (N. Šanové)³⁰⁾ bylo zjištěno, že v soupise představení došlo k záměně pořadí her uvedených pod pořadovými čísly 1 a 3, respektive i k posunu časových údajů. V obou případech šlo o monodrama, jež V. Schönová v Terezíně režírovala a v němž hrála v jediné roli. Cocteauův Lidský hlas uvedla dříve než Redlichovu hru Velký stín. Pokud jde o poslední jmenovanou hru, víme přesně, že 30. 11. 1942 se konala její zkouška a 3. 12. 1942 se uskutečnila premiéra. Dokládá to autorův deník, který byl v Terezíně nalezen r. 1967 a nachází se v dokumentačním oddělení Památníku Terezín.³¹⁾ (Egon Redlich, v táboře zvaný „Gonda“, zde zastával funkci vedoucího oddělení samosprávy pro péči o děti a mládež — „Jugendfürsorge“. V říjnu r. 1944 byl i se ženou a dítětem odvezen na smrt do Birkenau.)

Je velmi pravděpodobné, že Lidský hlas byl poprvé uveden na terezínské jeviště (byly jím různé pudy zdejších domů či kasáren) v říjnu r. 1942.

Velmi **spolehlivé** jsou údaje soupisu představení v následujících případech.

Jde zejména o titul č. 10 — François Villon —, pod nímž je uvedeno nastudování balad tohoto básníka středověké Francie (v překladu O. Fischera). Bylo dílem mladé a talentované Ireny Dodalové a šlo o jeden z nejvýznamnějších uměleckých činů v Terezíně. (V „oficiálních“ divadelních programech, kterých se dochovalo jen velmi málo, je pořad zaznamenán, a to pod názvem „Bettlerballade“. Autorka sama však dávala přednost pojmenování prvnímu, snad aby odlišila svou terezínskou inscenaci od villonovské, satiricky pojaté komedie Balada z hadrů J. Voskovce a J. Wericha, jež měla v Praze premiéru r. 1935. Kostýmy pro ni tehdy navrhl F. Zelenka.)

Ve sbírce Karla Heřmana je uloženo 6 upomínkových listů a programů vztahujících se k zmíněnému dramatickému pásmu I. Dodalové. (Jde o nejrozsáhlejší kolekci tohoto typu se vztahem k jednomu dramatickému dílu.)³²⁾

Provedl jsem pečlivý rozbor této památky a srovnal ji s úředním pramenem o inscenaci I. Dodalové, který je uložen v archívu Státního židovského muzea v Praze a jehož text byl publikován.³³⁾

Prokázala se naprostá věrohodnost záznamu I. Dodalové z r. 1944, který je uložen v Heřmanově sbírce (byť byl vyhotoven ex post, téměř s ročním odstupem od premiéry pořadu). Není pochyb o tom, že premiéra villonovského pásma se v Terezíně

uskutečnila v červenci r. 1943, jak to odpovídá časovému zařazení v soupise představení. (Podle I. Dodalové se premiéra uskutečnila 20. 7. 1943; původní zkoušky sice probíhaly v srpnu r. 1942, ale poté bylo nastudování přerušeno a uvedení pásma odloženo o celý rok.)³⁴⁾

Rozbor uvedených pramenů považují za jeden z nejzávažnějších důkazů o spolehlivosti převážně většiny informací, jež obsahuje soupis představení.

Podávalo se mi najít důkaz o správnosti údaje v soupise představení (poř. č. 7), jenž zachytil premiéru hry Loutky, kterou v Terezíně napsal malíř a básník Petr Kien a nastudoval Gustav Schorsch (byla to první Schorschova terezínská inscenace).

V této hře a ještě otevřeněji v libretu k opeře Král a smrt P. Kien vyjádřil alegorickou formou odpor k nacismu. (Na podzim r. 1944 byl tento neobyčejně talentovaný umělec odvezen na smrt do Osvětimi.)³⁵⁾

V dětském časopise Vedem čteme pod datem 21. 5. 1943 oznámení, které uvádí Loutky včetně plného jména jejich autora v rámci „terezínského kulturního programu týdne“. S největší pravděpodobností byla tak avizována některá z prvních repríz této hry.³⁶⁾

Posledním a nejvýznamnějším realizovaným představením Gustava Schorsche byla Gogolova Ženitba. I zde považují údaje v soupise představení za správné, pokud jde o premiéru hry v lednu r. 1944. Potvrzuje to podle mého soudu dochovaná kritika tohoto představení z pera dr. O. Broda, která je datována 6. 1. 1944 a uložena v Státním židovském muzeu v Praze.³⁷⁾

Schorschův mladý život přervala smrt z rukou esesáckých vrahů v jednom z pobočných osvětimských táborů v zimě na přelomu let 1944–45. Byl tak zahuben neobyčejný talent rozvíjející se mj. pod vlivem V. E. Mejercholda.³⁸⁾

Také údaj o době premiéry Molièerovy komedie uváděné v Terezíně pod názvem Georges Dandin (v režii F. Zelenky a O. Růžičky, viz poř. č. 12 soupisu představení) v říjnu r. 1943 považují za správný. Svědčí o tom nejen dochovaná původní kritika hry O. Broda, datovaná 31. 10. 1943, ale i vstupenka opatřená razítkem s týmž datem. Originál vstupenky je v soukromém majetku, její fotokopii však publikovala E. Šormová.³⁹⁾

Objev vstupenky na terezínské nastudování komedie bratří Čapků Lásky hra osudná (nese datum 20. 7.) v Heřmanově sbírce činí velmi pravděpodobným údaj o premiéře hry v červenci r. 1943 (viz poř. č. 9 v soupise představení; hru nastudovala skupina J. Strasse, terezínský prolog k ní napsal Zdeněk Jelínek). Upomínkový program ke hře i Aussenbergova kresba s motivem hry jsou v Heřmanově sbírce zařazeny do cyklu Léto 1943.⁴⁰⁾

Básník a dramatik Zdeněk Jelínek (stejně jako jeho blízký terezínský spolupracovník Jiří Strass byl po deportaci z Terezína zahuben nacisty) napsal v Terezíně hru Komedie o pastí. V ní formou průhledné alegorie odsoudil fašistické zlo a násilí a přinášel víru ve svobodnou budoucnost. (Titul je zahrnut v soupise představení pod poř. č. 4.) Komedie o pastí byla jedním z prvních divadelních představení v Terezíně; a o její premiéře na podzim r. 1942 nebylo v odborné literatuře pochybnosti.⁴¹⁾

E. Šormová ve své monografii o terezínském divadle však neakceptovala údaje ze soupisu, které korespondují i s upomínkovým programem ke hře uloženým ve sbírce, že totiž Z. Jelínek byl nejen autorem, ale i režisérem hry. Na základě vzpomínkových poválečných prací nastudování hry připsala J. Strassovi.

Terezínský „oficiální“ týdenní divadelní program publikovaný H. G. Adlerem uvedl v souvislosti s tímto představením dne 28. 11. 1942 jen jméno Zdeňka Jelínka, ačkoliv v jiných případech vedle jména režiséra vždy důsledně uvádí i jméno autora hry. S uvedeným pramenem je v souladu upomínkový program ke Komedii o pastí, uložený v Heřmanově sbírce, jenž jako autora i režiséra hry uvádí Z. Jelínka. Listopadová premiéra hry v r. 1942 je nanejvýš pravděpodobná.⁴²⁾

Terezínské nastudování Langerovy veselohry Velbloud uchem jehly mělo podle sou-

pisu představení (viz poř. č. 8, režie V. Schönová) premiéru v červnu r. 1943. Že je to údaj správný, dokazuje kritická divadelní recenze z pera J. Stiasného v časopise *Vedem*.⁴⁵⁾

Stejný pramen — časopis *Vedem* připravovaný chlapci z domova „Škid“ v Terezíně — přinesl i neobyčejně cenné svědectví o inscenaci *Ester*, posledním titulu, jímž se v této stati zabývám.

Šlo o terezínskou adaptaci české lidové divadelní hry pocházející z konce 18. století. Připravil ji spisovatel Norbert Frýd ve spolupráci s hudebním skladatelem Karlem Reinerem, který pro inscenaci zkomponoval hudbu. Uvedení *Ester* na terezínském jevišti bylo navýsost uměleckým činem; hra měla veliký a zasloužený divácký úspěch.

Doba premiéry — duben 1944 (viz poř. č. 14 soupisu představení) — však v dosavadní literatuře o Terezíně nebyla akceptována.

Nové pramenné údaje přinesla dvě čísla časopisu *Vedem*. Z nich se dovídáme, že ve hře účinkovali někteří z chlapců domova Škid. Jedno ze zářijových čísel v r. 1943 uvedlo zmínku o zkouškách *Ester*, jež právě probíhaly.⁴⁵⁾ V listopadu téhož roku časopis *Vedem* přinesl obsáhlý referát dvou dětských autorů o pokračujících přípravách inscenace, o jejích hlavních protagonistech, o tématu i ideovém vyznění hry. V závěru článku vyjádřili jeho autoři naději na úspěšné dovršení všech příprav, nenaznačili však, kdy mají být ukončeny a hra předvedena publiku.⁴⁶⁾ Domnívám se, že k premiéře *Ester* do konce r. 1943 nedošlo a že přípravu inscenace vážně narušily prosincové transporty z Terezína.

Na dobu premiéry neodkazuje ani upomínkový program založený v Heřmanově sbírce, ani poválečná relace N. Frýda, ačkoliv autor inscenaci *Ester* z pochopitelných důvodů věnoval zvláštní pozornost.⁴⁷⁾

Ve všech uvedených pramenech je připomínán architekt Fr. Zelenka jako tvůrce scény i kostýmů k této hře. V r. 1980 získal Památník Terezín kopii dopisu, který v Terezíně napsal F. Zelenka pro příjemce, jehož dosud neznáme. Dopis je datován 21. 3. 1944. Jeho autor zde bilancuje vlastní dosavadní činnost v táboře a vyjmenovává realizované divadelní inscenace, k nimž vytvořil scénické a kostýmní návrhy. Hra *Ester* však v dopise není zmíněna, ačkoliv je známo, že právě při její přípravě projevil F. Zelenka mimořádnou vynalézavost a smysl pro „terezínskou improvizaci“, jež přispěla ke gradaci režijního záměru.⁴⁸⁾ Domnívám se, že kdyby byl dopis napsán po uvedení *Ester*, pisatel by tento titul nevynechal. Proto považuji údaj o dubnové premiéře *Ester* v r. 1944 za velmi blízký pravdě.

Rozsah této stati mi bohužel nedovolil věnovat pozornost kabaretním pořadům, které sehrály v Terezíně zcela mimořádnou roli, ani představením pro děti, ačkoliv i zde představuje Heřmanova sbírka značnou pramennou hodnotu. Pozornosti by si zasloužily zejména ty doklady v ní uložené, které se vztahují k činnosti nejvýznamnější osobnosti terezínského kabaretu — Karla Švenka.⁴⁹⁾

Z Á V Ě R

Přínos sbírky sestavené Karlem Heřmanem spatřuji v tom, že v poměrně ucelené podobě zachytila převážnou část recitační a divadelní aktivity v Terezíně. I když prameny, jež jsou zde shromážděny, jsou mnohdy až příliš kusé, je sbírka významným zdrojem poznání. Je třeba zdůraznit zejména význam dvou přehledů (soupisů) — Recitační večery a Činnost českého divadla v Terezíně —, které mají základní historickou cenu. Provedený výzkum prokázal velkou míru jejich pramenné spolehlivosti.

Při analýze a interpretaci pramenné základny, která mi byla dostupná při výzkumu Heřmanovy sbírky, jsem si kladl za cíl doplnit a upřesnit výsledky bádání E. Šormové, jejíž monografie o terezínském divadle patří k nepostradatelným zdrojům poznání ži-

vota v Terezíně vězňených lidí. Domnívám se, že badatelské výsledky, k nimž jsem dospěl, obohatily poznání tamní české kulturní aktivity, zejména divadelní.

Vždyť divadlo v Terezíně, především to, které vytvářeli čeští vězni, se zde stalo zbraní v boji proti nacistickému útlaku, jenž „...měl decimovat vězně vnitřně, zbavit je lidské důstojnosti, usmrtit v nich lidskou podstatu, aby mohli být snáze usmrceni i fyzicky. Také v Terezíně se divadlo stalo bojištěm o duši tábora.“⁵⁰)

POZNÁMKY

- ¹) Od počátku prosince r. 1941 do konce r. 1944 zemřelo v Terezíně 33 140 vězňů. Celkový počet z Terezína deportovaných v době od 9. 1. 1942 do 28. 10. 1944 byl udán cifrou 87 000. Počet židovských vězňů pocházejících z Německa, Rakouska a Holandska, zachráněných z transportů z Terezína (počet takto odvezených činil asi 27 000), byl odhadnut nejvýše na 500. Celkový počet zachráněných z deportací z Terezína z let 1942–44 tak pravděpodobně dosáhl čísla 3 500 (tj. asi 4 %). Viz: H. G. Adler: *Theresienstadt 1941–1945*, Tübingen 1960, 2. vyd., s. 53; K. Lagus — J. Polák: *Město za mřížemi*, Praha 1964, s. 335–336, 347–349. Dále viz nejnovější studie, které jsou v naší historiografii průkopnickými díly, pokud jde o danou tematiku: M. Kárný: *Terezínský koncentrační tábor v pláncích nacistů*, ČSČH, roč. XXII, 1974, č. 5, s. 673–700; M. Kárný: *Terezínský rodinný tábor v Birkenau (Pokus o rekonstrukci jeho historie)*, Sborník historický, Praha 1979, č. 26, s. 229–304; M. Kárný: *Tajemství a legendy třetí říše (Sedm sond do historie)*, Praha 1983, zejm. s. 130–162.
 - ²) Srov. zejm.: M. Kárný: *Tajemství a legendy třetí říše*, s. 136.
 - ³) N. Frýd: *Kultura v předposlední stanici*, *Plamen*, roč. VI, 1964, č. 9, s. 59–66.
 - ⁴) E. Šormová: *Divadlo v Terezíně 1941–1945*, Ústí n. L. — Památník Terezín 1973.
 - ⁵) M. Kuna: *Hudba v nacistických koncentračních táborech (Pokus o shrnutí problematiky)*, *Hudební věda*, roč. XVII, 1980, č. 3, s. 258–271.
 - ⁶) Karel Heřman se narodil 2. 6. 1905. Do Terezína byl deportován z Prahy 4. 12. 1941. Dne 28. 10. 1944 odjel s posledním terezínským transportem do Birkenau. Zde jej 26. 1. 1945 osvobodila Rudá armáda. Manželka autora sbírky, který zemřel 20. 10. 1953, paní Marie Heřmanová, mi poskytla velmi cenné informace o okolnostech vzniku sbírky, jejím uchování, o osudech manželových i vlastním životě v době věznění v nacistických koncentračních táborech. M. Heřmanová (nar. 9. 4. 1914) sdělila osud svého muže. V Terezíně byla uvězněna 28. 4. 1942 a 28. 10. 1944 byla deportována do Birkenau. Odtud byla zakrátko odeslána do koncentračního tábora Bergen-Belsen a odtud na otrockou práci do buchenwaldské pobočky v Raguhn u Dessau. Při evakuaci tohoto pobočného tábora se dostala při strastiplném transportu smrti znovu do Terezína (20. 4. 1945). Tam se dočkala osvobození Rudou armádou. Po částečném zotavení z tyfového onemocnění zde přežala do opatrování manželovu sbírku, která předala manželovi, o němž 7 měsíců neměla zprávu.
 - ⁷) Viz: dokumentační oddělení Památníku Terezín (DOPT), sbírka vzpomínek, inv. č. 2 018.
 - ⁸) SOPT, inv. č. 5 424.
 - ⁹) SOPT, inv. č. 4 274–4 190 a průvodní dokumentace ke sbírce.
 - ¹⁰) Viz zejména kresby P. Klena, Ferdinanda (Felixe) Blocha a M. Franka, SOPT, inv. č. 3 958, 4 229 a 4 311.
 - ¹¹) Viz zejména upomínkový list k činnosti dua zábavní hudby (O. Sattler a K. Maier), výtvarně vtipně řešený L. Haasem. — SOPT, inv. č. 3 971.
 - ¹²) *Hry Osvobozeného divadla*, Praha 1954–1957 (sv. 1–4); N. Frýd: *Kultura v předposlední stanici*, *Plamen* VI, 1964, č. 9, s. 63.
 - ¹³) SOPT, inv. č. 3 812, 4 302.
 - ¹⁴) E. Šormová: *Divadlo v Terezíně*, obraz. příloha č. 2, 3, 10, 14–15, 18–20, 22–23.
 - ¹⁵) SOPT, inv. č. 3 767, 4 230.
 - ¹⁶) Viz pozn. č. 4 a 5. — Autorka monografie o terezínském divadle dovršila počátkem 70. let svůj předchozí výzkum uvedeně tematiky, započatý v 60. letech. Heřmanovu sbírku znala již z předchozího období a konfrontovala ji s jinými prameny. Přesto, jak se domnívám, nebyla její pramenná hodnota výzkumem E. Šormové a M. Kuny vyčerpána.
 - ¹⁷) SOPT, inv. č. 3 877, 4 291.
 - ¹⁸) Dr. Norbert Frýd (nar. 21. 4. 1913) byl do Terezína deportován 8. 7. 1943. Dne 29. 9. 1944 byl odeslán do Birkenau a odtud do pobočného tábora Dachau v Kauferingu, kde se dočkal osvobození. Zemřel 18. 3. 1976.
- Mezi podpisy najdeme Jiřího Spitze, ale nikoliv již jeho kabaretního druha Josefa Lustiga. Vysvětlení spatřuji v tom, že upomínkové doklady byly vyhotoveny již po Lustigově smrti (zemřel v Terezíně 28. 2. 1944 ve věku 33 let). — Srov.: E. Šormová: *Divadlo v Terezíně*, s. 51 a 71, poznámka č. 106.

- 19) SOPT, inv. č. 4 278.
- 20) SOPT, inv. č. 3 861, 3 862; v edici obou pramenů jsem provedl jen nepatrné nezbytné zásahy (zejména odstranění zjevných písařských omylů a sjednocení interpunkce).
- 21) E. Šormová: *Divadlo v Terezíně*, s. 38–43, 52–67.
- 22) *Jde o zjevný omyl, neboť totožný titul nalézáme v soupise Činnost českého divadla v Terezíně (pod poř. č. 5).*
- 23) Viz poznámku č. 18.
- 24) E. Šormová: *Divadlo v Terezíně*, s. 22–24.
- 25) SOPT, inv. č. 3 865, 4 292, 3 891, 3 894.
- 26) DOPT, sbírka *Ghetto Terezín, kartón 6b*, inv. č. A 1 317.
- 27) Výjimkou je provedení Štechovy veselohry *Třetí zvonění* v režii V. Schönové a Rostandovy hry *Romantikové* (v režii B. Steina a F. Zelenky), k nimž se ve sbírce K. Heřmana dochovaly upomínkové programy zařazené v oddíle *Léto 1944*. — SOPT, inv. č. 3 832, 3 834; dále viz: E. Šormová: *Divadlo v Terezíně*, s. 65–66.
- 28) SOPT, inv. č. 3 865. — Kolekce vstupenek nalepená na tomto upomínkovém (podkladovém) listě prokazatelně pochází z let 1942–43.
- 29) DOPT, sbírka *vzpomínek*, inv. č. 834. Dále srov. SOPT, inv. č. 3 791.
- 30) DOPT, sb. *Ghetto Terezín*, inv. č. 31/K 32; jde o 2 dopisy adresované pracovníkům Památníku a datované 11. 1. a 15. 3. 1969.
- 31) DOPT, sb. *Ghetto, Terezín*, inv. č. A 226/3; záznamy z 30. 11. a 3. 12. 1942 jsou v originále psány hebrejsky (pouze sobotní deníkové zápisky, a to jen do určité doby, psal E. Redlich česky).
- 32) SOPT, inv. č. 3 890, 3 891.
- 33) Týdenní program „Freizeitgestaltung“ (německy) na dobu od 1. 11. do 7. 11. 1943, SŽM, archiv, sbírka *Terezín 1941–45*, inv. č. 317. Program publikoval H. G. Adler: *Theresienstadt 1941–1945*, s. 596–597. Autor této monografie o dějinách terezínského tábora spočítal, že v uvedeném týdnu bylo v Terezíně sehráno 18 divadelních představení (bez opery, kabaretů a jiných zábavných programů), které zhlédlo asi 40 000 diváků.
- 34) E. Šormová (*Divadlo v Terezíně*, s. 42) převzala zřejmě mylný údaj z povělečných vzpomínkových relací o tom, že Villonovy balady v nastudování I. Dodalové byly v Terezíně uvedeny „...nedlouho po povržení v táboře“. (Tyto povravy nacisté nechali provést začátkem ledna a na konci února roku 1942; I. Dodalová byla do Terezína dopravena 20. 6. 1942.)
- 35) Srov.: L. Václavek: *Literární tvorba Petra Kiena, Terezínské listy* č. 3/1973; M. Kuna: *Hudba v nacistických koncentračních táborech, Hudební věda XVII*, č. 3, s. 265.
- 36) *Vedem* č. 23 z r. 1943; uložení, na něž při příštích citacích již nebudu odkazovat, je uvedeno v pozn. č. 26.
- 37) Archiv SŽM, sb. *pozůstalosti*, inv. č. 327. — Dr. Otto Brod, bratr, dr. Maxe Broda, spisovatele a přítele F. Kafky, byl na podzim r. 1944 odvezen na smrt do Osvětimi.
- 38) Srov.: *kartotéka terezínských vězňů*, odd. evidence RŽNO Praha; K. Lagus — J. Polák: *Město za mřížemi*, s. 192. *Životu a dílu Gustava Schorsche* je věnován sborník *vzpomínek a dokumentů: Nevyúčtován zůstává život (redigoval J. Kopecký)*, Praha 1948.
- 39) Viz pozn. č. 37 — Dr. O. Brodem uvedené obsazení rolí koresponduje s upomínkovým programem uloženým v Heřmanově sbírce (SOPT, inv. č. 3 812). Dále srov.: E. Šormová: *Divadlo v Terezíně, obrázová příloha, dokument č. 12*.
- 40) SOPT, inv. č. 3 883, 3 804. E. Šormová (*Divadlo v Terezíně*, s. 63–65) blíže nevymezila dobu uvedení této hry.
- 41) E. Šormová: *Divadlo v Terezíně*, s. 61.
- 42) H. G. Adler: *Theresienstadt 1941–1945*, s. 597; SOPT, inv. č. 3 880.
- 43) *Vedem* č. 28 z 25. 6. 1943.
- 44) Srov. zejm.: E. Šormová: *Divadlo v Terezíně*, s. 57–59.
- 45) *Vedem* č. 39–40 ze 17. 9. 1943.
- 46) *Vedem* č. 46 z 5. 11. 1943.
- 47) SOPT, inv. č. 4 298; N. Frýd: *Kultura...*, *Plamen VI*, 1964, č. 9, s. 64.
- 48) DOPT, sb. *Ghetto Terezín*, inv. č. A 307/80 (fotokopie).
- 49) Viz zejména: E. Šormová: *Divadlo v Terezíně* s. 49–52. Podle nepotvrzených zpráv byl K. Švenk zastřelen esesmany při pochodu smrti na sklonku války, při evakuaci koncentračních táborů.
- 50) M. Kárný: *Svědectví Josefa Taussiga, Terezínské listy* č. 2/1971, s. 14.

ДЕПОРТАЦИЯ ЗАКЛЮЧЕННЫХ ИЗ ТЕРЕЗИНСКОЙ МАЛОЙ КРЕПОСТИ В КОНЦЕНТРАЦИОННЫЕ ЛАГЕРИ (Ярослав Йоза)

Вскоре после оккупации чешских земель нацистами были тюрьмы в протекторате переполнены заключенными гестапо. Поэтому главная канцелярия гестапо в Праге учредила в июне 1940 года полицейскую тюрьму в терезинской Малой крепости. Сначала в ней были только мужчины, но потом с 1942 года в нее помещали и женщин. Малая крепость Терезин была проходным местом, из нее заключенных посылали в концентрационные лагеря, а также отсылали в нацистские суды (если до этого из Малой крепости не были отпущены на свободу). Через Малую крепость прошло за оккупацию около 32 000 заключенных. В апреле 1945 года нацисты сожгли большинство регистрационных карт заключенных, поэтому работники Памятника попытались на основании многих источников, официального, полуофициального и частного характера, реконструировать картотеку заключенных. Удалось собрать сведения (часто очень неполные) о 18 000 заключенных мужчинах (около 70 % всех заключенных) и 2 400 женщинах (здесь было менее источников, поэтому число выраженное в процентах намного ниже).

В нашей статье мы занимаемся заключенными Малой крепости, которые были из Терезина депортированы в концентрационные лагеря. О дальнейших группах упоминаем очень коротко. У некоторых заключенных нам не удалось обнаружить каким образом окончилось их заключение в Малой крепости, были ли они замучены или освобождены, или отправлены дальше (сведений об окончании заключения нам не достаёт у 1 065 мужчин и 162 женщин). Значительное количество заключенных было в Малой крепости освобождено (3 052 мужчин и 526 женщин). Это были преимущественно заключенные за разные хозяйственные проступки. Сведения в цифрах, которые мы в статье приводим, не охватывают все случаи, а только те, которые нам удалось обнаружить. Действительное число было более высоким. Заключенные не были в Малой крепости долго, но несмотря на это многие из них были здесь замучены (1550 мужчин и 437 женщин, смерть которых была по-именно занесена в реконструированной картотеке). В нацистские суды было отправлено, согласно неполным сведениям, 3 978 мужчин и 193 женщины.

Остальные были из Малой крепости переведены в концентрационные лагеря. Согласно записям в картотеке (неполным) через отдельные концентрационные лагеря прошло следующее количество заключенных Малой крепости – мужчины: Бухенвальд 2015, Освенцим 1300, Флоссенбург 1143, Маутхаузен 830, Дахау 565, Миттельбау (Дора) 171, Сахсенхаузен 160, Гр. Розен 101, Берген-Бельзен 89, Нейенгамме 36, Равенсбрюк 36, Нацвейлер 8, Штутгоф 2. Женщин отправляли в меньшее количество концентрационных лагерей. Согласно нашей картотеке их прошло через Равенсбрюк 584, Освенцим 257, Маутхаузен 150, Берген-Бельзен 18.

Вышеприведенные цифры не обозначают число заключенных, которые были отосланы в концентрационные лагеря прямо из Малой крепости. В некоторых случаях заключенных перемещали из одного лагеря в другой или же в концентрационные лагеря помещали заключенных, осужденных судом и отбывших установленное наказание, но не освобожденных (что было обычным делом).

Согласно нашим вышеприведенным сведениям самым значительным для мужчин из Малой крепости был Бухенвальд, а для женщин Равенсбрюк. Однако так было не весь период оккупации. Последовательность концентрационных лагерей по числу депортированных из Малой крепости заключенных до апреля 1943 года была совсем иной. Согласно записям в нашей картотеке (снова неполным) было из Малой крепости отправлено в Освенцим 995, в Маутхаузен 634, в Флоссенбург 146, Дахау 113, Бухенвальд 108 заключенных-мужчин. Что касается заключенных женщин, то в Освенцим было послано 182, в Маутхаузен 150, 67 в Равенсбрюк. И так, до апреля 1943 года главными лагерями, куда были депортированы заключенные, были истребительные лагеря в Маутхаузене и в Освенциме. Это положение изменилось в 1943 году, когда конечной целью огромных транспортов мужчин из Малой крепости стал Бухенвальд, а женщин – Равенсбрюк. Одновременно были в эти лагеря переведены чешские «арийские» заключенные. Причиной такой перемены было то, что массовая смертность заключенных в Освенциме вызывала в чешских землях волнения. Нацисты опасались роста антифашистского движения, а так как им был необходим промышленный потенциал чешских земель, они решились на этот шаг, который должен был успокоить общественное мнение и ослабить чешскую антифашистскую борьбу. Но этой цели им не удалось добиться. Начиная осенью 1943 года из Малой крепости пересылали уже меньшие группы заключенных. В Бухенвальд также не отправлялись массовые транспорты до конца войны. С второй половины 1944 года главной целью транспортов из Малой крепости стал Флоссенбург, куда отправляли большие транспорты еще в апреле 1945 года.

Передвижения между отдельными концентрационными лагерями не были обычным делом, но все же мы припомним самые важные из них (к сожалению, наши источники весьма ограничены). Наряду с указанным действительно массовым передвижением из Освенцима в 1943 году, было много заключенных

переправлено в концентрационный лагерь Миттельбау (прежде всего из Бухенвальда), а к концу войны старых и больных заключенных переместили в концлагерь Берген-Бельзен. В других случаях перемещались небольшие группы заключенных.

Освобождение из концлагерей было только исключительным явлением. Абсолютное большинство заключенных оставались в лагерях до освобождения (если до этого не были замучены).

Наши данные о смертности в отдельных концлагерях весьма неполны. У заключенных, хотя и есть запись о том, что они были отсланы в определенный лагерь, но неизвестно, чем окончилось заключение. Из заключенных мужчин, о которых мы знаем, чем кончилось их заключение, в Маутхаузене их умерло 67 %, в Освенциме 51,2 %, в Флоссенбурге 21,6 %, в Дахау 20,2 %, в Бухенвальде 8,5 % (о дальнейших концлагерях у нас очень мало материала). Из заключенных женщин умерло в Маутхаузене 100 %, в Освенциме 35,3 %, в Равенсбрюке 6,7 %.

Действительное процентуальное выражение было намного выше. Особенно у женщин у нас было очень малое количество источников, поэтому приведенные проценты отражают только часть.

Но и из этих далеко неполных сведений видно, что страшными истребительными лагерями, где была минимальная возможность остаться в живых, были Маутхаузен и Освенцим. Из приведенных нами данных можно было бы заключить, что в Маутхаузене была намного выше смертность, чем в Освенциме. Причиной этого не были лучшие жизненные условия в освенцимском лагере, но передвижение сотен заключенных из Освенцима в 1943 году, спасло этим людям жизнь. 100 % смертность женщин в Маутхаузене дана тем, что из Малой крепости были отправлены в Маутхаузен два транспорта, в которых были женщины (23. 10. 1942 и 15. 1. 1943). Это были транспорты родственников тех, кто покусался на Р. Гейдриха и тех семей, которые помогали парашютистам. Мужчины и женщины из этих транспортов были посланы в Маутхаузен для ликвидации. И действительно сразу же после приезда они все были убиты.

Наши, даже неполные сведения, которые далеко не могут отразить ужасную действительность, являются убедительным доказательством нацистского варварства, массовых арестов, мучения и убийства людей без судебного приговора.

ОТРАЖЕНИЕ ДЕКЛАМАТОРСКОЙ И ТЕАТРАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЧЕШСКИХ ЗАКЛЮЧЕННЫХ ТЕРЕЗИНСКОГО ЛАГЕРЯ В КОЛЛЕКЦИИ КАРЛА ГЕРЖМАНА (Мирослав Крыл)

В существующей научной литературе была описана значительная роль культуры, созданной заключенными в терезинском концентрационном лагере, названном нацистами во время его возникновения „Ghetto Theresienstadt“.

Значительным памятником, который одновременно является и источником к этой теме, является коллекция документов, рисунков и памятных грамот, которую собирал заключенный этого лагеря Карел Гержман в 1942 – 43 гг. В настоящее время он создал комплект, содержащий 551 экземпляр, который находится в коллекционном фонде Памятника Терезин. Эта редкая коллекция имеет значительную ценность как источник, это доказали особенно статьи Е. Шормовой, «Театр в Терезине в 1941 – 1942 гг» (Усти на Лабе – Памятник Терезин 1973) и М. Куны «Музыка в нацистских концентрационных лагерях» (Музыкальная наука, 17 вып. 1980, №3).

Автор настоящей статьи использовал результаты работы, посвященной окончательно упорядочению и каталогизации коллекции Гержмана. Он опирался главным образом на ее внутреннее распределение по отделениям, среди которых особенно выделялся цикл под названием «Чешский театр». (В коллекции, однако, большое внимание уделяется и немецкой театральной и другой культурной деятельности, операм, фортепьянным и певческим концертам, кабаредам и т. д.) В указанном отделе содержится и преимущественная часть декламаторской и театральной деятельности в Терезине.

Коллекция является чрезвычайно ценным источником познания, причем основную историческую ценность имеют два источника, находящиеся в ней: «Вечера декламации» и «Деятельность чешского театра в Терезине», которые возникли в Терезине в 1944 году.

Исследование, при котором использовались аналитические и компаративные методы, текстовые критики, а также методы аналогии, доказали высокую степень достоверности источника. В своей статье автор поставил цель – дополнить и уточнить результаты исследования Е. Шормовой, монография которой о терезинском театре принадлежит к самым важным источникам познания жизни заключенных в Терезине.

ГЕЙНРИХ ЙОКЕЛ В СКРОХОВИЦАХ У ОПАВЫ ОСЕНЬЮ 1939 ГОДА (Анделин Гробельны)

Деревня Скроховице расположена между Опавой и Крновом. Здесь был старый сахарный завод, который не работал уже с 1926 года. В период подготовки нападения на Польшу нацисты решили использовать запустевшие объекты для устройства лагеря для интернирования польских заложников. В

бывшем сокольском спортивном зале в Олаве-Катержинках был размещен полицейский полк, в который, начиная 25 августом 1939 года, начали призывать мужчин среднего возраста. Их должны были здесь готовить для исполнения охранной службы. Нацисты выбрали из них около сотни человек, одели их в мундиры и расквартировали в бывшей чешской школе в Катержинках. Четвертую часть из них и добровольцев из охранной полиции (Schutzpolizei) Бруно Гебауера из Крнова и Леопольда Сейдла из Вальтиржова (вблизи Усти на Лабе) послали в Скроховице. Во главе охранной службы был полицеймейстер Гейнрих Йокел. До 15 сентября сахарный завод наскоро перестроили на небольшой концлагерь. Через день после этого сюда прибыли заключенные поляки и евреи, в большинстве случаев из Верхней Силезии и Тешина с окрестностями. Йокел получил в свое распоряжение еще три работника олавского гестапо.

Постепенно приезжали дальнейшие транспорты с людьми самых разных возрастных и социальных групп, чаще всего из рядов интеллигенции. Из известных личностей можем назвать польского писателя Густава Морцинка и академического художника Густава Фиерлу. Старый склад переполнялся невинными людьми, а охранные отряды во главе с Гебауером и Йокелом изощрались в насилии по отношению к ним. Началось это печально известной «Уличкой», а кончилось мучениями в помещениях, где спали заключенные, и избиванием на работе и при допросах. Не обошлось и без обычного для нацистских палачей экземпор, которое кончалось стрельбой в людей возле заводской трубы. Свидетели подтверждают 14 случаев. После войны в 1946 году было эксгумировано 13 жертв. Заключенных держали в плохих условиях, в одном помещении спало 600 – 700 узников, в том числе и женщины. Питание было также очень плохим, небольшие пайки хлеба, немного похлебки, никакой одежды не давали (одежды были в то, что на них было во время транспорта). Часть заключенных возили на работу к немецким крестьянам в окрестности, а часть на сахарный завод в Вавровицах у Олавы. Лагерь существовал до половины декабря 1939 года. Потом часть заключенных выпустили, часть была отвезена в тюрьму в Бреслау, остальных отвезли в большие концлагери, больше всего в Сахсенхаузен. До весны лагерь ликвидировали, а в помещениях разместили группу, около 100 человек, украинцев, взятых в плен польской армией. Позже их место заняли английские пленные, а в июле 1943 года сахарный завод перестроили на железнодорожный склад.

Гейнрих Йокел был за заслуги при руководстве лагерем переведен в конце 1939 года сначала в Прагу, а потом в Малую крепость в Терезине. Пример Скроховиц показывает, как сеть нацистских концентрационных лагерей опиралась на небольшие временные лагеря и выдвинутые рабочие команды.

„ИЗ ЗАПИСОК И МЕМУАРОВ ТЕРЕЗИНСКОГО НОМЕРА“ (Ирма Лаушерова)

Статья И. Лаушеровой является воспоминанием о годах, прожитых в заключении в терезинском гетто, дополненное многими иллюстрациями из детского литературного творчества.

Статья содержит воспоминания о последних днях свободы в оккупированной Праге, описание пребывания в сборном пункте и транспорта в Терезин в 1942 году. Дальше автор описывает свои переживания в гетто, положение и организацию лагеря, сложную работу воспитательниц в детских домах и способ тайного обучения. В течение своего заключения автор статьи работала в качестве воспитательницы в детских домах. Как опытный педагог старалась давать детям знания, в которых им насильно было отказано. Она была одним из организаторов тайного обучения и для этого подготавливала необходимые учебные пособия. Она очень обширно рассказывает о культурной жизни детей и молодежи, особенно обращает внимание на проведение детской оперы «Брундибар».

Свои воспоминания она дополняет отрывками из детского творчества – стихами, цитатами из дневников ребят и девочек из детских домов. В приложениях приводятся отрывки из творчества самых маленьких узников Терезина. Эти отрывки свидетельствуют о настроениях, мечтах, детских желениях и надеждах. Они имеют для нас неизмеримую ценность, так как наряду с рисунками это единственные документы, показывающие жизнь в концентрационном лагере глазами детей, которые после маленьких узников остались.

DIE DEPORTATION DER HÄFTLINGE DER KLEINEN FESTUNG TEREZIN IN DIE KONZENTRATIONSLAGER (Jaroslav Joza)

Kurz nach der Besetzung der böhmischer Länder waren die Gefängnisse im Protektorat mit Häftlingen der Gestapo überfüllt. Deshalb errichtete die Prager Gestapoleitstelle im Juni 1940 in der Kleinen Festung Terezin ein Polizeigefängnis. Zuerst wurden hier nur Männer inhaftiert, aber vom Jahre 1942 ab auch Frauen. Die Kleine Festung Terezin war eine Transitstelle, von der aus die Häftlinge in die Konzentrationslager und vor die Nazigerichte befördert wurden (soweit sie aus der Kleinen Festung nicht entlassen worden waren). Durch die Kleine Festung gingen während der Dauer der Okkupation cca. 32 000 Häftlinge,

Im April 1945 wurde der größte Teil der Häftlingskartei von den Nazis verbrannt. Deshalb versuchten die Mitarbeiter der Gedenkstätte auf Grund reichhaltigen Quellenmaterials, offiziellen, halbamtlichen und privaten Charakters, die Häftlingskartei zu rekonstruieren. Es gelang dabei, Angaben (oft natürlich sehr unvollständige) über 18 000 inhaftierte Männer (70 % aller Gefangengehaltenen) und 2 400 inhaftierte Frauen (hier ist mit Rücksicht auf die kleine Anzahl Quellen der Prozentsatz weit niedriger) zu ermitteln.

In unserem Bericht befassen wir uns mit denjenigen Häftlingen der Kleinen Festung, die aus Terezin in die Konzentrationslager deportiert wurden. Von den anderen machen wir nur kurz Erwähnung. Zuerst gelang es uns bei einigen Häftlingen nicht festzustellen, wie ihre Haft in der Kleinen Festung endete, ob sie zu Tode gemartert, entlassen, befreit oder weiter verschickt wurden (die Angaben über die Beendigung der Haft fehlen uns bei 1 065 Männern und 526 Frauen). Mit den zahlenmäßigen Angaben, die im Artikel angeführt sind, werden nicht alle Fälle erfaßt, sondern nur diejenigen, deren Feststellung uns gelang. Die wirkliche Anzahl war demnach größer. Eine verhältnismäßig große Anzahl Häftlinge wurde nach kurzer Frist (meist nach einigen Wochen) aus der Kleinen Festung entlassen (3 052 Männer und 526 Frauen). Dabei handelte es sich hauptsächlich um Häftlinge, die wegen verschiedentlich arbeitsdeliktischer Inhaftierung waren. Diese Häftlinge blieben meist nicht lange in der Kleinen Festung, trotzdem aber wurden viele zu Tode gemartert (1 550 Männer und 437 Frauen, deren Tod in der rekonstruierten Kartei namentlich nachgewiesen wird). Vor die Nazigerichte wurden laut festgestellter unvollständiger Daten 3 978 Männer und 1 83 Frauen gestellt.

Die übrigen wurden aus der Kleinen Festung in Konzentrationslager deportiert. Laut Angaben in unserer Kartei (die wiederum nicht vollständig sind) ging durch die einzelnen Konzentrationslager folgende Anzahl Häftlinge: Buchenwald 2 015, Auschwitz 1 300, Flossenbürg 1 143, Mauthausen 830, Dachau 565, Mittelbau (Dora) 171, Sachsenhausen 160, Groß-Rosen 101, Bergen-Belsen 89, Neuengamme 36, Ravensbrück 26, Netzeiler 8, Stuthof 2. Die Frauen gelangten in eine kleinere Anzahl Konzentrationslager. Gemäß unserer Kartei kamen nach Ravensbrück 584, Auschwitz 257, Mauthausen 150, Bergen-Belsen 18.

Die obenangeführten Zahlen stellen nicht die Anzahl Häftlinge dar, die aus der Kleinen Festung direkt in die Konzentrationslager verschickt wurden. In einigen Fällen wurden die Häftlinge aus einem Lager in ein anderes verlegt, oder in den Konzentrationslagern wurden solche Häftlinge untergebracht, die vorher aus der Kleinen Festung vor Nazigerichte gestellt worden waren, und nach Verbüßung der vom Gericht auferlegten Strafe nicht in die Freiheit entlassen wurden (so war es üblich).

Laut unseren obenangeführten Angaben waren die wichtigsten Lager für die aus der Kleinen Festung kommenden männlichen Häftlinge Buchenwald und für die Frauen Ravensbrück. Das galt jedoch nicht für die ganze Dauer der Okkupation. Die Reihenfolge der Konzentrationslager unter Berücksichtigung der aus der Kleinen Festung dorthin deportierten Häftlinge war wesentlich anders. Gemäß den in unserer Kartei enthaltenen Angaben (wiederum unvollständig) wurden aus der Kleinen Festung zu jener Zeit nach Auschwitz 995, nach Mauthausen 634, nach Flossenbürg 146, nach Dachau 113, nach Buchenwald 108 männliche Häftlinge deportiert. Was die inhaftierten Frauen betrifft, so wurden 182 nach Auschwitz, 150 nach Mauthausen und 67 nach Ravensbrück geschickt. Bis April 1943 waren also die Vernichtungslager in Mauthausen und Auschwitz die Hauptlager, in die Häftlinge aus der Kleinen Festung deportiert wurden. Dieser Zustand veränderte sich im Jahre 1943, als das Hauptziel der Riesen Transporte von Männern aus der Kleinen Festung Buchenwald und von Frauen Ravensbrück wurde. Gleichzeitig wurden in diese Lager auch die tschechischen „arischen“ Häftlinge übergeführt. Grund für diese Veränderung war der Umstand, daß das Massensterben der Häftlinge in Auschwitz in den böhmischen Ländern Unruhe hervorrief. Die Nazis befürchteten das Anwachsen der antinazistischen Widerstandsbewegung, und da sie das Industriepotential der böhmischen Länder benötigten, entschlossen sie sich zu diesem Schritt, der die öffentliche Meinung beruhigen und den tschechischen antifaschistischen Widerstand abschwächen sollte. Die Erreichung dieses Zieles gelang ihnen jedoch nicht. Vom Herbst 1943 an gingen aus der Kleinen Festung nur noch kleine Gruppen von Häftlingen nach Auschwitz ab. Auch nach Buchenwald wurden die Massentransporte bis zum Kriegsende nicht mehr fortgesetzt. Von der zweiten Hälfte des Jahres 1944 an wurde Flossenbürg das Hauptziel der Transporte aus der Kleinen Festung in Terezin, wohin große Transporte noch im April 1945 geleitet wurden. Obwohl Verschiebungen zwischen den einzelnen Konzentrationslagern nicht laufend durchgeführt wurden, müssen wir doch wenigstens die wichtigsten von ihnen erwähnen (leider ist unsere Quellenbasis in dieser Hinsicht sehr beschränkt). Außer der schon erwähnten wirklichen Massenverlegung von Auschwitz im Jahre 1943 wurden viele Häftlinge in das Konzentrationslager Mittelbau (besonders aus Buchenwald) verlegt, und gegen Kriegsende wurden die alten und kranken Häftlinge in das Konzentrationslager Bergen-Belsen geschafft. Sonst handelte es sich um die Verlegung kleinerer Gruppen von Häftlingen.

Die Entlassung aus den Konzentrationslagern war eine absolute Ausnahmeerscheinung. Der überwiegende Teil der Häftlinge blieb bis zur Befreiung im Lager (so weit sie nicht schon früher umgebracht wurden).

Sehr ungenau sind unsere Daten hinsichtlich der Häftlingssterblichkeit in den einzelnen Konzentrationslagern. Bei vielen Häftlingen haben wir zwar Angaben über die Verschickung in ein bestimmtes Konzentrationslager, wissen aber nicht, wie die Haft dort endete. Von den männlichen Häftlingen, bei denen das Ende der Haft bekannt ist, starben 67 % in Mauthausen, 51 % in Auschwitz, 27,6 % in Flossenbürg, 20,2 % in Dachau, 8,5 % in Buchenwald (über die anderen Konzentrationslager haben wir zu

wenig Material). Von den gefangengehaltenen Frauen starben in Mauthausen 100 %, in Auschwitz 35,3 % und in Ravensbrück 6,7 %.

Der wirkliche Prozentsatz der zu Tode gemarteten Häftlinge war wesentlich höher. Besonders im Falle der Frauen hatten wir zur Problematik ihres Ablebens in den Konzentrationslagern sehr wenig Quellen, und in den angeführten Prozentsätzen ist nur ein Teil enthalten.

Aber auch aus diesen unvollständigen Ziffern geht hervor, daß Mauthausen und Auschwitz fürchterliche Vernichtungslager waren, wo nur eine geringfügige Möglichkeit zum Überleben bestand. Aus unseren Daten wäre anzunehmen, daß in Mauthausen eine wesentlich höhere Sterblichkeit war als in Auschwitz. Das war jedoch nicht durch bessere Lebensbedingungen im Auschwitz Lager gegeben, sondern hier wirkte sich vielmehr der Umstand aus, daß der Abtransport Hunderter von Häftlingen aus Auschwitz im Jahre 1943 diesen Männern und Frauen das Leben rettete. Die 100%ige Sterblichkeit der Frauen in Mauthausen ist damit zu erklären, daß aus der Kleinen Festung nur zwei Transporte nach Mauthausen abgingen, in denen sich Frauen befanden, am 23. 10. 1942 und 15. 1. 1943. Bei diesen handelte es sich um Transporte von Verwandten der Vollstrecker des Attentats auf Reinhard Heydrich und jener Familien, die den „Attentätern“ Hilfe leisteten. Die Männer und Frauen aus diesen Transporten wurden nach Mauthausen zur Liquidierung geschickt und wurden wirklich gleich nach der Ankunft ermordet.

Unsere, wenn auch sehr unvollständigen Daten, die bei weitem nicht die grausige Wirklichkeit voll ausdrücken, sind ein überzeugender Beweis der nazistischen Barbarei, der massenhaften Gefangenschaft, der Peinigung und des Ermordens von Menschen ohne gerichtliches Urteil.

DAS WIRKEN DER TSCHECHISCHEN HÄFTLINGE DES LAGERS TEREZIN AUF DEM GEBIETE DER REZITATION UND DES THEATERS IN HINBLICK AUF DIE SAMMLUNG VON KAREL HEŘMAN (Miroslav Kryl)

In der bisherigen wissenschaftlichen Literatur wurde die bedeutsame Rolle geschildert, die im Konzentrationslager Terezín, von den Nazis zur Zeit seiner Entstehung „Ghetto Theresienstadt“ genannt, das kulturelle Schaffen der Häftlinge darstellte.

Eine wertvolle Erinnerung und gleichzeitig eine historische Quelle zu diesem Thema stellt eine Sammlung von Dokumenten, Zeichnungen und Gedenkblättern dar, die in Terezín in den Jahren 1942—44 der Häftling dieses Lagers, Karel Heřman, zusammenstellte. Heute enthält die vom ihm geschaffene Sammlung 551 Exemplare, die im Sammlungsfonds der Gedenkstätte Terezín aufbewahrt werden. Dieses einzigartige Werk besitzt einen beträchtlichen Quellenwert, was besonders die Studien von E. Šormová Das Theater in Terezín 1941—1945 (Ustí n. L. — Gedenkstätte Terezín 1973) und Die Musik in den Nazi-Konzentrationslagern von M. Kuna (Musikwissenschaft, Jahrgang XVII, 1980, Nr. 3) beweisen.

Der Autor dieser Abhandlung benützte die Ergebnisse der Arbeit, die bei der definitiven Gestaltung und musealen Bearbeitung (Katalogisierung) der Heřmanschen Sammlung aufgewandt wurde. Er stützte sich besonders auf ihre innere Aufteilung in einzelne Abteilungen, unter denen der Das tschechische Theater benannte Zyklus deutlich hervorragt. (In der Sammlung wird aber auch den Dokumenten über die deutsche Theater- sowie anderweitige kulturelle Tätigkeit, die Opernwerke, Klavier- und Gesangskonzerte usw. große Aufmerksamkeit gewidmet.) Im angeführten Abschnitt wird der überwiegende Teil der Rezitations- und Theateraktivität in Terezín erfaßt.

Die Sammlung ist eine außerordentlich wertvolle Quelle der Erkenntnis, wobei zwei der hier aufbewahrten schriftlichen Quellen historischen Wert besitzen: Die Rezitationsabende und Das Wirken des tschechischen Theaters in Terezín, die im Jahre 1944 in Terezín entstanden. Die durchgeführte Forschungsarbeit, bei der analytische, textlich-kritische, vergleichende sowie auch analogische Methoden angewandt wurden, erbrachte den reichlichen Beweis ihrer Quellenzuverlässigkeit. Das Ziel des Autors war, die Ergebnisse der Forschung von E. Šormová, deren Monographie über das Theater in Terezín in den Jahren 1941—1945 zu den unentbehrlichen Quellen der Erkenntnis des Lebens der in Terezín inhaftierten Menschen gehört, zu vervollständigen und zu präzisieren.

HEINRICH JÖCKEL IN SKROCHOVICE BEI OPAVA IM HERBST 1939 (Andělín Gobelný)

Die Gemeinde Skrochovice liegt in der Mitte zwischen Opava und Krnov. Hier befand sich eine alte Zuckerfabrik, deren Betrieb schon im Jahre 1926 eingestellt wurde. Zur Zeit der Vorbereitungen des Feldzugs gegen Polen entschlossen sich die nazistischen Behörden, die verlassenem Objekte für die Errichtung eines Internierungslagers für polnische Geiseln auszunützen. In der ehemaligen Sokol-Turnhalle in Opava-Kateřinky war ein Polizeiregiment stationiert, zu dem vom 25. August 1939 an Männer mittleren Alters einberufen wurden. Sie sollten hier die Ausbildung für Wachdienste erhalten. Die Nazis wählten unter

diesen ungefähr hundert Personen aus, die sie in Monturen steckten und in der ehemaligen tschechischen Schule in Kateřinky einquartieren. Ein Viertel von ihnen und die Freiwilligen aus den Reihen der Schutzpolizei, Bruno Gebauer aus Krnov und Leopold Seidl aus Valtěfov im Gebiet von Ústí, wurden nach Skrochovice geschickt. An die Spitze der Wachmannschaft wurde der Pelizeimeister Heinrich Jöckel gestellt. Bis zum 15. September 1939 wurde die Zuckerfabrik eiligst in ein kleines Konzentrationslager umgewandelt. Schon am folgenden Tage wurden die ersten Häftlinge nach hier gebracht: Polen und Juden, größtenteils aus Oberschlesien und dem Gebiet von Těšín. Jöckel wurden noch drei Angehörige der Gesta-po aus Opava zur Seite gestellt.

Nach und nach trafen weitere Transporte mit Leuten der verschiedensten Alters- und sozialen Gruppen ein, meist Angehörige der Intelligenz. Unter den bedeutenden Persönlichkeiten können wir den polnischen Schriftsteller Gustaw Morcinek und den akademischen Maler Gustaw Fierla anführen. Der alte Lagerraum wurde mit unschuldigen Menschen angefüllt, und die Wachmannschaften, an deren Spitze Gebauer und Jöckel standen, tobten sich in Gewalttätigkeiten an ihnen aus. Es begann mit dem traurig-rühmlichen „Gassenlaufen“ und endete mit Quälereien in den Unterküften und Schlägen bei der Arbeit und den Verhören. Es mangelte auch nicht an dem üblichen Extempore der nazistischen Henker, das mit Schießen auf die Menschen beim Fabriksschornstein endete. Nach dem Kriege, im Jahre 1946, wurden 13 Opfer exhumiert, gemäß Zeugenaussagen sollen es 14 gewesen sein. Die Häftlinge waren schlecht untergebracht, gemeinsam schliefen 600 bis 700 Häftlinge einschließlich Frauen. Die Verpflegung war miserabel, es gab geringe Brotzuteilungen, Eintopfessen, eingedickte Suppen, an Bekleidung war nur das da, was die Internierten am Leibe trugen. Ein Teil der Häftlinge wurde zu den in der Umgebung ansässigen deutschen Bauern gebracht und ein Teil in die Zuckerfabrik in Vávrovice bei Opava.

Das Lager bestand bis in die Hälfte Dezember 1939. Danach wurde ein Teil der Häftlinge entlassen, ein Teil in das Strafgefängnis nach Breslau gebracht, der Rest wurde in die großen Konzentrationslager deportiert, in der Regel nach Sachsenhausen. Bis zum Frühjahr 1940 war das Lager liquidiert, und es wurde hier eine Gruppe von cca. 100 Ukrainern eingewiesen, die in der polnischen Armee gefangengenommen worden waren. Später wurden sie von einer Gruppe englischer Kriegsgefangener abgelöst, und im Juli 1943 wurde die Zuckerfabrik in ein Eisenbahndepot umgebaut.

Heinrich Jöckel wurde für seine Verdienste um die Leitung des Lagers Ende 1939 zuerst nach Prag versetzt und später in die Kleine Festung in Terezín. Der Fall Skrochovice zeigt, daß sich das Netz der nazistischen Konzentrationslager auf kleine Transitlager und vorgeschobene Arbeitskommandos stützte.

AUS DEN AUFZEICHNUNGEN UND ERINNERUNGEN IN EINEM BLATT AUS TEREZÍN

(Irma Lauscherová)

Der Beitrag von I. Lauscherová ist eigentlich eine Erinnerung an die im Gefängnis — dem Theresienstädter Ghetto — verbrachten Jahre, die durch zahlreiche Beispiele der literarischen Tätigkeit von Kindern ergänzt wird.

Er enthält Erinnerungen an die letzten in der Freiheit erlebten Tage im okkupierten Prag, den Aufenthalt am Sammelplatz und den Transport nach Terezín im Jahre 1942. Weiterhin führt sie dann ihre Erlebnisse im Ghetto an, erwähnt die Gesamtsituation und Organisation des Lagers, beschreibt die anspruchsvolle Arbeit der Erzieherinnen in den Kinderheimen und die Methoden des geheimgehaltenen Unterrichts. Sie selbst wirkte während der ganzen Zeit der Haft als Erzieherin in Kinderheimen und als erfahrene Pädagogin bemühte sie sich, den Kindern eine Elementarbildung zu vermitteln, die ihnen sonst gewaltsam verweigert wurde. Sie gehörte zu den Organisatoren des geheimen Unterrichts und bereitete auch die dafür unentbehrlichen Hilfsmittel vor. Umfangreich schildert sie auch die Äußerungen des kulturellen Lebens der Kinder und der Jugend, besondere Aufmerksamkeit widmet sie der Aufführung der Kinderoper Brundibár (Der Brummbär).

Die Erinnerungen der Autorin werden durch Proben vom Schaffen der Kinder vervollständigt — Gedichte und Fragmente aus den Tagebüchern der Mädchen- und Knabenheime. In der Beilage, die den Erinnerungen angeschlossen ist, werden weitere Proben der schöpferischen Tätigkeit der kleinen Häftlinge in Terezín gezeigt. Sie schildern gemeinsam die Stimmungen und Gefühle, erfassen die kindlichen Wünsche, Träume und Hoffnungen. Sie haben für uns einen unermeßlichen Wert, denn außer den Zeichnungen sind es die einzigen Dokumente, die das Leben im Konzentrationslager, mit Kinderäugen betrachtet, schildern, und die von diesen kleinen Häftlingen erhalten geblieben sind.

Karel Švenk

Petr Kien

ČLENOVÉ ČESKÉHO DIVADLA

Jiří Peřín

Nová Hrozenka

Společně

Jan. a Jan. Jan.

Šárka Kocoubová

Šárka Kocoubová

Šárka Kocoubová

Šárka Kocoubová

Radka Bělá

Šárka Kocoubová

Šárka Kocoubová

Šárka Kocoubová

Šárka Kocoubová

Šárka Kocoubová

Šárka Kocoubová

Šárka Kocoubová

Šárka Kocoubová

ČLENOVÉ ČESKÉHO DIVADLA

Rudolf Jirák

Šárka Kocoubová

Šárka Kocoubová

Šárka Kocoubová

Šárka Kocoubová

Šárka Kocoubová

Šárka Kocoubová

Jan. a Jan. Jan.

Šárka Kocoubová

Šárka Kocoubová

Šárka Kocoubová

Šárka Kocoubová

Šárka Kocoubová

Šárka Kocoubová

Upomínkový program k Molièrově komedii Georges Dandin. Kresby F. Zelenka

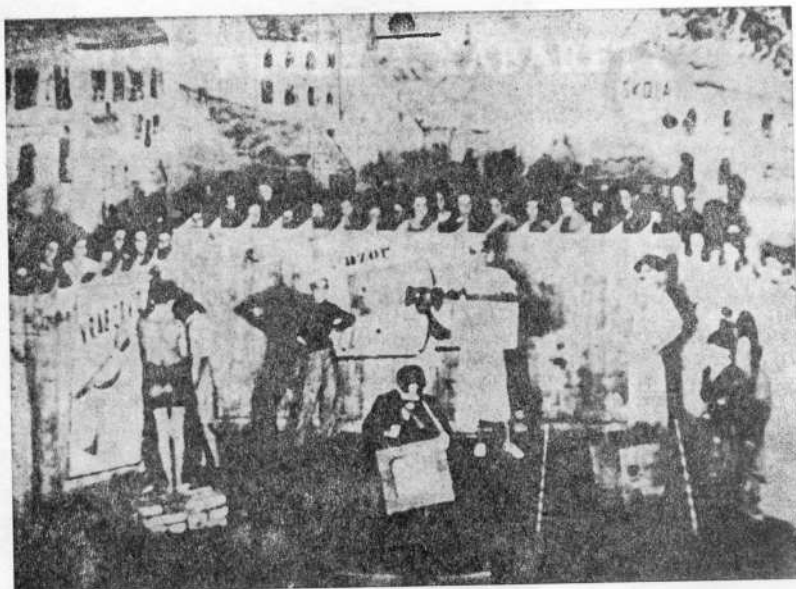
Upomínkový program ke hře Petra Kièna Loutky. Kresba F. Zelenka

Upomínkový program ke Gogolově Ženitbě. Kresby F. Zelenka

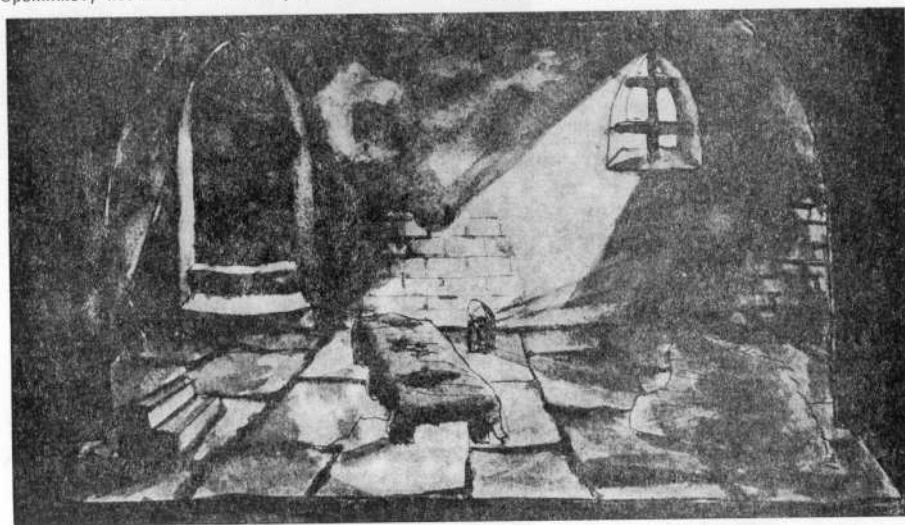
Titulní strana časopisu Vedem z 8. 1. 1943

Ukázka z provedení dětské opery Brundibár

Upomínkový list k dramatickému pásmu François Villon, kresba B. Grause

TEREZÍNSKÉ LISTY

SBORNÍK PAMÁTNÍKU TEREZÍN

Řídí Václav Novák s redakční radou ve složení: Ludmila Chládková, Miroslava Benešová, Jiřina Kumstátová, Marek Poloncarz a Jiří Janoušek.

Lektoraci zajišťuje Památník Terezín. Resumé přeložili: do ruštiny Anástázio Lukešová, do němčiny Walter Endler.

Pro Památník Terezín vydalo Severočeské nakladatelství v Ústí nad Labem v roce 1985 jako svou 494. publikaci.

AA 9,50 (text 8,56, ilustrace 0,94), VA 9,93. Vytiskla Severografia, n. p., závod 7, Most.

Náklad 1000 výtisků. Stran 80.

Tematická skupina 02/43.

Cena výtisku 9,— Kčs.